

Origen i desenvolupament de la ciutat en el món antic

Mònica Bouso García

PID_00236776

Temps de lectura i comprensió: **4 hores**

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. Introducció	7
2. L'emergència de la ciutat a Mesopotàmia	9
2.1. Dels primers vilatges a les societats urbanes i complexes: el fenomen Uruk	9
2.2. De la ciutat estat als estats regionals	12
2.3. Babilònia: la capital d'un imperi	16
3. Egipte	18
3.1. Una civilització sense ciutats?	18
3.2. Les ciutats dels morts	24
3.3. Les ciutats dels obrers	26
4. La ciutat en el món clàssic	30
4.1. Introducció	30
4.1.1. Les funcions de la ciutat en el món grecoromà	31
4.1.2. El pla urbanístic	32
4.2. La <i>polis</i> grega	34
4.2.1. La qüestió dels orígens de la ciutat grega	35
4.2.2. La ciutat en l'època clàssica	37
4.3. La ciutat hel·lenística	39
4.4. La <i>civitas</i> romana	41
4.4.1. La qüestió dels orígens de la ciutat romana	41
4.4.2. La ciutat romana d'època imperial	44
Abreviatures	47
Glossari	48
Bibliografia	49

Introducció

L'aparició de la ciutat amb una nova manera d'organització socioeconòmica i territorial va implicar subsegüents desenvolupaments, des de la ciutat estat fins a la formació d'estats regionals i de grans imperis (Egipci, Neoassiri, Neobabilònic, Persa, el d'Alexandre Magne i Roma). Aquests desenvolupaments van anar inexorablement associats al desenvolupament de variades formes de govern, des de cabdillatges fins a monarquies teocràtiques, en funció de llocs i moments històrics diversos.

Des de l'antiguitat, la ciutat ha estat una institució fonamental i ha estat sinònim de civilització, en oposició a nòmades i a bàrbars, que hi viuen al marge. També ha estat sinònim d'ordre en oposició al caos. La ciutat en el món antic estava íntimament i recíprocament relacionada amb el territori del seu voltant, territori que controlava i explotava.

Precisament, la importància que determinades ciutats van tenir en el passat –per diversos motius, com un emplaçament privilegiat, una posició estratègica, etc.– ha provocat que moltes d'elles hagin estat ininterrompudament ocupades des de mil·lennis en el cas d'Orient, des de fa segles en altres parts d'Occident. Aquest fet dificulta en molts casos recuperar i conèixer les fases més antigues de la seva existència.

Altres problemàtiques afecten l'estudi de la ciutat a l'antiguitat, especialment en determinades zones del Pròxim Orient, on la constant inestabilitat política de la regió ha determinat i determina la recerca i amenaça seriosament la preservació dels seus vestigis.

En aquest mòdul veurem l'aparició de la ciutat, en concret la considerada primera ciutat documentada arqueològicament: Uruk, a la Baixa Mesopotàmia, al quart mil·lenni aC; la seva evolució al Pròxim Orient amb la creació de les ciutats estat, i el desenvolupament del fenomen urbà estès a grans àrees amb els estats regionals, primer, i els imperis, més tard, dominant extensos territoris. Analitzarem la situació a Egipte, on les seves específiques característiques, tant d'organització com de preservació de les restes, han condicionat el seu registre material; específicament, veurem les ciutats dels «morts» i les dels «obrers». D'Egipte ens traslladarem seguidament al món mediterrani per estudiar l'aparició de la *polis* a Grècia, on va constituir una forma molt particular d'organització social i política que va caracteritzar el seu avenir històric. També veurem l'evolució de la ciutat en època hel·lenística. I, en darrer terme, l'expansió de la civilització romana, des de la península Itàlica fins a més enllà de l'àmbit Mediterrani, a partir de la *civitas* romana.

Nota

Si no s'especifica el contrari, totes les dates són abans de Crist.

Nota

Les paraules amb asterisc es troben definides al Glossari.

Objectius

Els objectius que l'alumne ha d'aconseguir una vegada estudiats els continguts del mòdul són els següents:

- 1.** Entendre quins són els elements que defineixen la ciutat i la diferencien d'altres modes d'organització social i política.
- 2.** Reflexionar sobre tots els canvis en la vida de les persones i en el seu avenir històric que va representar l'aplicació del model urbà.
- 3.** Observar el naixement i el desenvolupament de la planificació urbana, com s'organitza l'espai, els usos públics i els privats, les àrees de circulació, etc.
- 4.** Observar la visibilitat del llegat del desenvolupament urbanístic a l'actualitat, des del model d'organització del territori fins al model urbà.

1. Introducció

En termes generals, quan parlem de civilitzacions implícitament estem reconeixent un tipus de societat urbanitzada, complexa i on assumim la presència d'un estat. Precisament, el terme civilització deriva del llatí *civitas*, 'ciutat'. És, conseqüentment, obvi el paper fonamental que va tenir l'elecció del mode de vida urbà per al desenvolupament de les diverses societats que el van adoptar. Però, per a que tal canvi: el de passar de viure en vilatges a viure en ciutats connectades al territori (recordem que els vilatges no van desaparèixer i no ho han fet mai) són necessàries certes condicions. Algunes d'aquestes condicions les continuem compartint en el present, on s'estima que més de la meitat de la població actual viu en grans ciutats:

- Les societats basades en ciutats presenten una gran i complexa organització social i una considerable extensió territorial.
- La ciutat existeix en relació amb altres estructures d'agrupació de població més petites, i fins i tot especialitzades, com poden ser les granges. Tots aquests nuclis d'habitació participen d'un sistema i interactuen, es necessiten mútuament per subsistir.
- La base econòmica es basa, principalment, tot i que no sempre, en l'acumulació centralitzada de la producció i en la seva redistribució. Aquest tipus d'economia permet mantenir treballadors que no es dediquen a les tasques agrícoles, com artesans i sacerdots. Per tant, trobem la divisió de les tasques i l'especialització laboral. El comerç a llarga distància és una altra característica.
- L'organització d'un sistema econòmic i social tan complex requereix de sistemes de control i administració que acostumen a derivar en innovacions tècniques i científiques: sistemes de comptatge i mnemotècnics, i conseqüentment a l'aparició de l'escriptura, sota diferents formes.
- Les ciutats, en tant que elements aglutinadors socials, econòmics, culturals, ideològics i polítics d'un territori, acostumen a tenir edificis monumentals i específics per cobrir les necessitats de tots aquests àmbits (com per exemple: temples, palaus, magatzems, etc.).
- Paral·lelament, el desenvolupament del mode de vida urbà requereix d'una autoritat forta, capaç de fer funcionar el sistema. Aquesta autoritat tendeix a cercar en la religió una legitimitat que reforci i garanteixi el seu poder.

Un cop definides algunes de les condicions imprescindibles per a la creació de la ciutat, cal definir quins són els elements que la caracteritzen i diferencien d'altres formes d'assentament. Un dels criteris més recurrents és el nombre d'habitants, normalment superior al dels habitants d'un poblat o vilatge, però aquest criteri no és determinant; una acumulació de població, un amuntegament de cases juntes, no constitueixen una ciutat.

El que distingeix una ciutat d'altres tipus de nuclis de població és la seva complexitat. Tal com hem apuntat, la ciutat està connectada amb el territori amb una xarxa d'assentaments amb els quals estableix una relació d'especialització i interdependència, el camp la proveeix de productes, molts dels quals són redistribuïts, intercanviats i manipulats al nucli urbà. I aquí trobem un altre element, la ciutat com a lloc central ofereix serveis. Posseeix, a més, estructures centralitzades i específiques de les quals no disposa un poblat, com poden ser centres religiosos, administratius, oficials, etc.

En aquest sentit, l'existència d'institucions centralitzades és també un element definidor de l'estat; tot i que és possible que hi hagi estats sense ciutats, és difícil d'imaginar una ciutat que no estigui integrada en un estat. De fet, com veurem, algunes de les societats que tractarem van ser ciutats estat que controlaven un considerable territori al seu voltant. En conseqüència, podem entendre un estat com una unitat governada per una autoritat central, on el seu poder s'estén més enllà dels vincles familiars; és, per tant, un control que emergeix i es basa en aliances amb l'elit dominant.

Finalment, cal parlar del darrer fenomen que veurem, que és l'estructura territorial que anomenem imperial. Per imperi comprenem no només el domini polític d'una gran extensió territorial sota un poder personal centralitzat, sinó que a més aquest vast territori implica una diversitat etnolingüística, és a dir, la presència de llengües i pobles diferents.

2. L'emergència de la ciutat a Mesopotàmia

El Pròxim Orient està cobert amb turons artificials formats al llarg del temps per l'ocupació humana continuada: *tell* (àrab), *tepe* (persa) i *höyük* (turc) són noms que trobem en molts jaciments arqueològics. Aquests turons oculten el testimoni de les primeres concentracions urbanes de la història; cada un dels estrats arqueològics, format per una fase d'ocupació humana del lloc, ens anirà revelant la successiva evolució de l'assentament. L'estudi de la seva estratigrafia, així com la dels materials associats, complementada per la informació textual i iconogràfica, ens permetrà reconstruir, en la mesura del possible, la vida de les antigues ciutats mesopotàmiques.

El tret més característic de les primeres ciutats del Pròxim Orient era la presència d'una economia redistributiva centralitzada basada en el temple o el palau i regulada per una burocràcia lletrada. Aquest tipus de comunitat urbana va existir també a l'Egeu d'èpoques minoica i micènica, però no va existir mai ni a la Grècia ni a la Itàlia d'època clàssica.

2.1. Dels primers vilatges a les societats urbanes i complexes: el fenomen Uruk

Ja des de l'aparició de l'agricultura i la domesticació, al Pròxim Orient es va iniciar un procés progressiu i imparabile de complexitat en tots els àmbits que va acabar conduint, al quart mil·lenni, a la vida urbana. Cal destacar, però, que aquest va ser un procés i que es va anar forjant a partir de nombroses cultures que van anar contribuint amb una sèrie d'elements que, finalment, un cop aglutinats, van donar lloc al que coneixem com fenomen Uruk.

El terme Uruk es refereix, en primer lloc, a la ciutat a partir de la qual es va anomenar el període (Uruk, l'actual Warka), un període que coincideix aproximadament amb el quart mil·lenni. En darrer lloc, el terme es va aplicar a les cultures de les comunitats que van ocupar els aiguamolls del S de l'actual Iraq, i que més tard es van expandir, en diferent grau i intensitat, a una gran varietat d'indrets.

Aquest període, com diem, va constituir el punt d'arribada de moltes innovacions que van determinar el futur desenvolupament de la societat; en general, va ser el moment de l'aparició de la ciutat, de l'urbanisme, de l'arquitectura monumental, de l'estat i de l'escriptura, entre d'altres. És a dir, l'origen de molts dels elements que continuen configurant el nostre present: continuem vivint en ciutats que segueixen plans urbanístics, amb edificis monumentals, integrades en estats, i continuem usant l'escriptura. La transcendència històrica d'aquest període és, en conseqüència, inqüestionable.

Bibliografia recomanada

Liverani, Mario (2006). *Uruk. La primera ciutat*. Barcelona: Bellaterra.

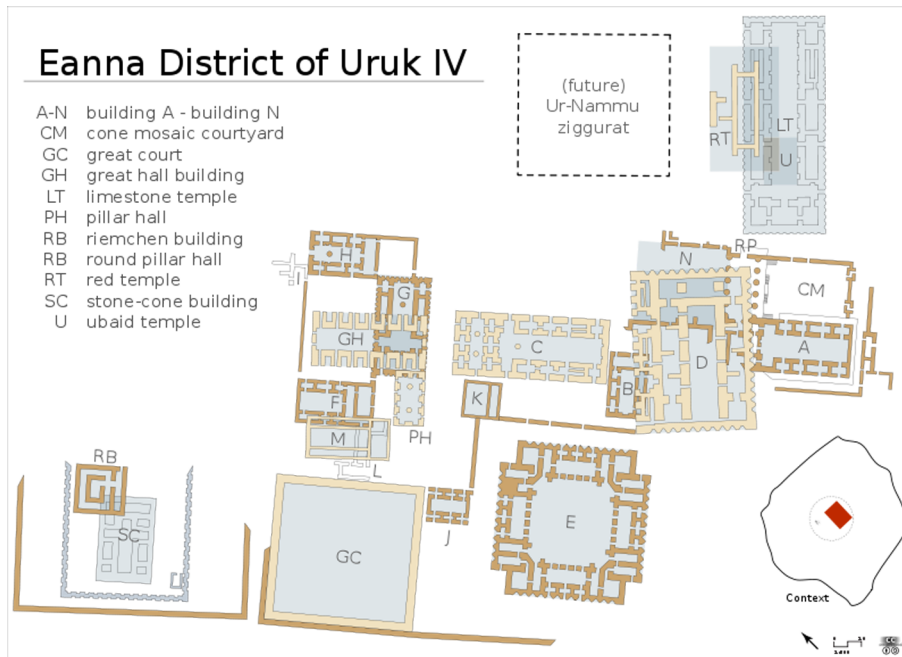
Un dels factors clau per al desenvolupament de la cultura Uruk fou l'augment de la productivitat agrícola, amb uns excedents alimentaris que garantien la subsistència de la comunitat i que permetien mantenir especialistes a temps complet. Al mateix temps, assistim a la interdependència econòmica al llarg d'una gran regió a partir d'una xarxa d'assentaments diversos –des de vilatges, petits poblats, grans poblats fins a les ciutats– que donà origen a l'establiment d'un pol de redistribució central: els productes arribaven a la ciutat, des d'on es redistribuïen.

Aquesta bonança econòmica va ser causa i conseqüència de noves formes d'organització social. L'aparició de l'especialització laboral i la necessitat d'una autoritat que posés en funcionament el complex sistema va generar una societat altament organitzada i jerarquitzada. L'autoritat va haver de cercar una legitimitat ideològica per mantenir el control i la va trobar en la religió. De tal manera, els temples van adquirir la funció de centres de recol·lecció i redistribució dels productes. Aquesta enorme tasca requeria una administració i comptabilitat eficients que va generar nombroses innovacions tecnològiques, com les pràctiques comptables (les fitxes complexes, les *bullae*, el segell cilíndric) que van conduir a l'aparició de l'escriptura.

Però, com diem, l'escriptura no va ser l'única. Altres importants innovacions tecnològiques van ser: la introducció de l'arada (que va permetre una millora de la productivitat agrícola), el torn de terrisser i el treball del metall (la seva existència no era desconeguda, però ara es comença a fer-ne un ús intensiu, al costat de l'or i de la plata, a vegades el plom, es treballa sobretot el coure).

Altres importants innovacions s'observen en l'evolució de l'urbanisme amb l'aparició d'una veritable planificació i organització urbana. A més l'aparició de l'arquitectura monumental i decorativa formada per parets construïdes amb mosaics de cons (cuïts i pintats). De tal manera, es documenten contraforts i nínxols a les façanes dels grans edificis públics. S'aplica a més el pla tripartit característic del S mesopotàmic –que consisteix en dues línies de petites estances flanquejant una habitació central i allargada–, tant en arquitectura domèstica com en la monumental.

Tots aquests trets distintius que caracteritzen el període van ser documentats per primera vegada als nivells arqueològics excavats al sector conegut com districte de l'Eanna a Uruk. Aquest jaciment el va començar a excavar el 1913 un equip alemany. Així doncs, al districte de l'Eanna s'evidencia, per primer cop: una ciutat i un pla urbanístic, l'arquitectura monumental i decorativa (parets fetes amb cons), segells cilíndrics, *bullae*, *tokens*, i l'escriptura: les tauletes numèriques i tota una sèrie d'innovacions en la cultura material, entre les quals destaca el vas de pedra decorat amb relleus conegut com el vas d'Uruk-Warka.

Planta dels edificis excavats al districte de l'Eanna d'Uruk, adscrits al nivell IV. Font: *Wikimedia Commons*

Com ja hem comentat, l'aparició de la ciutat implica una relació amb el territori que la circumda. Aquesta interrelació s'ha pogut constatar al S mesopotàmic amb l'atestació d'un patró d'assentament caracteritzat per la jerarquia dels assentaments (una xarxa) en connexió a un centre (el nucli urbà) capaç de gestionar eficaçment els territoris dels voltants que li asseguren la base de la subsistència. Aquesta xarxa també s'articula amb el desenvolupament d'un sistema de canals. Els canals en aquesta zona del S mesopotàmic adquireixen una importància cabdal com a mitjà per possibilitar l'agricultura (irrigació). A més, els canals constitueixen una via de relació que forma part del sistema d'intercanvi (recordem que l'àrea mesopotàmica necessita abastir-se de matèries primeres).

Vers la meitat i el final del quart mil·lenni es detecta una gran presència de la cultura material característica del S mesopotàmic en altres zones del Pròxim Orient, com al N mesopotàmic, a Síria, al SE d'Anatòlia i a l'Iran occidental. Aquesta presència de restes de la cultura Uruk varia en grau i intensitat en les diverses zones. En alguns casos es troben conjunts sencers, des de la planificació urbana fins a les restes ceràmiques; en d'altres només s'ha documentat una petita part del conjunt del material Uruk. Aquest fenomen se l'ha anomenat «l'expansió d'Uruk», i fins avui en dia roman un fenomen difícil d'explicar i força controvertit, sobre el qual s'han proposat múltiples teories, sovint contraposades. D'una banda, la dificultat d'explicar-lo està condicionada per la impossibilitat de recuperar més dades del S mesopotàmic per la situació política actual. De l'altra, perquè la gran diversitat de situacions no poden ser explicades per una única circumstància. Assentaments com el de Habuba Kabira, a l'Eufrates Mitjà, on s'evidencia únicament i exclusiva restes que pertanyen a la cultura Uruk, ha estat interpretat com una colònia de la mateixa Uruk. En el cas de Hacinebi Tepe, al S de Turquia, la presència de restes de la cultura

Uruk només en un sector de l'assentament ha fet suggerir la possibilitat que es tractés d'un port comercial. Com es pot veure, les situacions són molt variades i complexes.

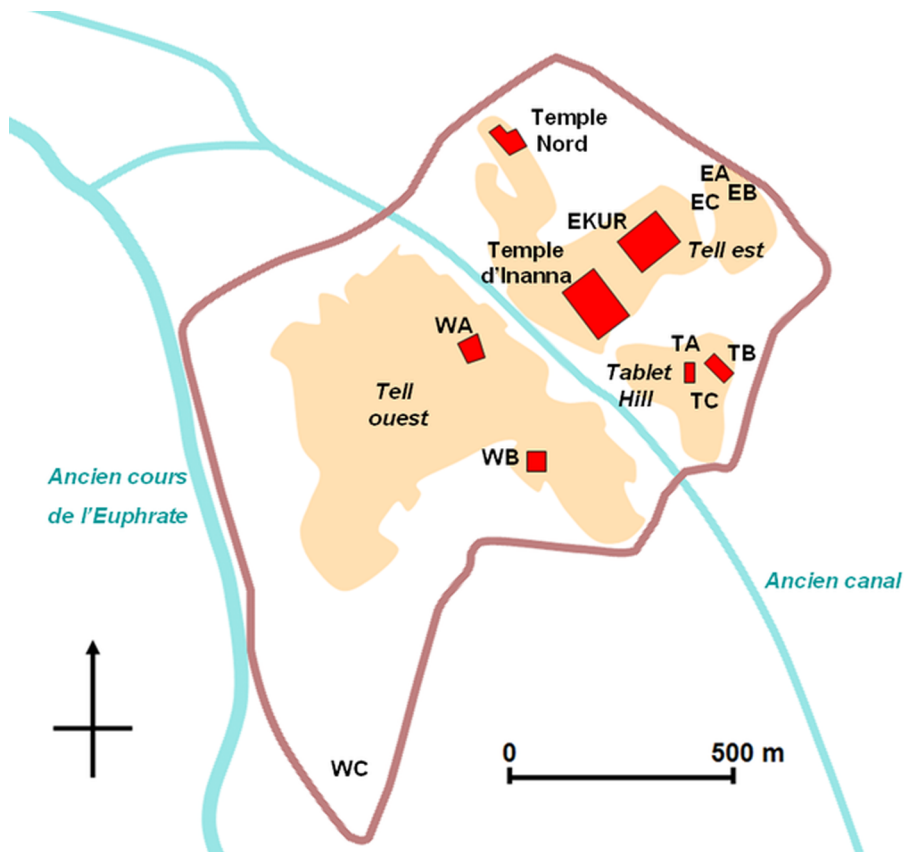
Mapa del Pròxim Orient a finals del quart mil·lenni mostrant els jaciments relacionats amb l'anomenada «expansió d'Uruk». Font: Wikimedia Commons

Lectura recomanada

Per a un estat de la qüestió cf. Butterlin, Pascal (2003). *Le temps Proto-urbains a Mésopotamie: contacts et acculturation à l'èpoque d'Uruk au Moyen-Orient*. Paris: CNRS.

2.2. De la ciutat estat als estats regionals

Tal com hem vist, el procés d'emergència i l'augment de la complexitat, a tots nivells, de les comunitats del Pròxim Orient va ser imparable. Al tercer mil·lenni assistim a la formació de les **ciutats estat sumèries** a la Baixa Mesopotàmia, independents, cadascuna amb una divinitat patrona i un governant. La divisió va ser política, no cultural: les ciutats sumèries compartien una llengua, una religió i van desenvolupar una sofisticada cultura amb grans avenços científics i literaris. Les ciutats acostumaven a estar emmurallades i s'aprecia la delimitació de l'espai: per a edificis públics i privats, a Nippur es va identificar un barri d'escribes. Apareixen els palaus com grans edificis polifuncionals (tasques administratives, residencials, d'emmagatzematge de productes, etc.). L'arquitectura monumental també està representada en els temples i els zigurats*.

Planta de la ciutat de Nippur amb la senyalització dels principals edificis. Font: *Wikimedia Commons*

Tauleta amb la inscripció del pla de la ciutat estat d'Umma amb indicacions de les superfícies de les diverses zones, Tercera Dinastia d'Ur (Museu del Louvre). Font: *Wikimedia Commons*

Els darrers segles del tercer mil·lenni es van caracteritzar per successius períodes de centralització del poder sota dues dinasties: una al N (Accad) i l'altra al S (Ur). Concretament, **la Dinastia d'Accad** és la primera dinastia que utilitza la llengua accàdia de manera oficial; el seu fundador va ser Sargon, però lamentablement la seva capital Agade no ha estat localitzada. La dinastia del S es coneix amb el nom de la **Tercera Dinastia d'Ur** i va representar el cant

del cigne de la cultura sumèria. Ambdues dinasties presenten característiques comunes: un control directe del S mesopotàmic i influència sobre extenses parts del Pròxim Orient a través de mitjans militars, l'aplicació de polítiques de centralització política, administrativa i ideològica i, en darrer terme, el seu col·lapse, provocat per una combinació de causes internes i externes.

Mapa del Pròxim Orient mostrant els jaciments més importants del tercer mil·lenni. Font: Wikimedia Commons

A finals del tercer mil·lenni, el Pròxim Orient estava completament urbanitzat. Tot i que la societat havia esdevingut urbana, constatem (les fonts textuais ens informen) l'existència de poblacions seminòmades, pastors, que s'organitzen en tribus. Aquestes reben diferents noms, com el dels **amorreus**¹. Aquests dos grups socials són econòmicament complementaris en temps de bonança; en temps d'inestabilitat poden arribar a produir-se enfrontaments, i, fins i tot, en certs casos els pobles seminòmades poden arribar a urbanitzar-se, com succeirà amb les diverses dinasties amorrees, que dominaran l'escenari polític durant la primera meitat del segon mil·lenni. Serà, en aquest moment, quan s'atesta l'emergència d'estats regionals (des d'Iran occidental fins a la costa mediterrània) de caràcter efímer. Entre els més destacats citarem els estats dels amorreus Šamši-Adad I, a l'Alta Mesopotàmia, el d'Hammurabi, amb la Primera Dinastia de Babilònia, al centre i S mesopotàmic, i el de l'hittita Hattusili I, al centre d'Anatòlia. Però, com dèiem, van ser estats efímers: a la mort dels líders forts que els van constituir, els seus descendents no van ser capaços de consolidar-los.

⁽¹⁾ Que significa 'els orientals', amb referència al seu lloc de provenença a les estepes sirianes, vist des de l'E mesopotàmic

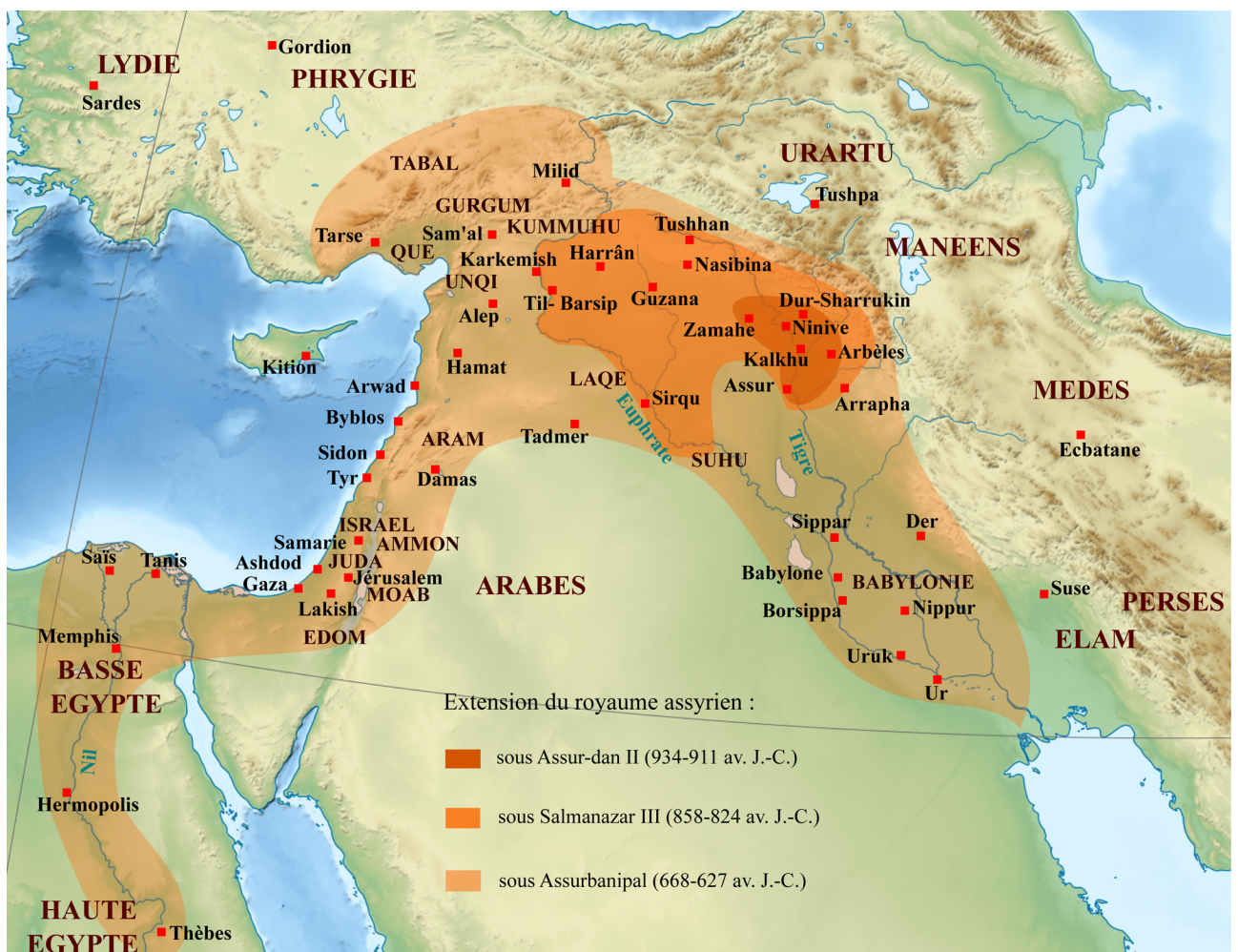
La segona meitat del mil·lenni es coneix com «el sistema internacional», ja que el Pròxim Orient va esdevenir completament integrat en un sistema internacional políticament multipolar. El tret general va ser la formació de grans unitats polítiques regionals, que compartien una estructura social i ideològica. L'única

excepció la va representar l'àrea sirianopalestina (dependents dels grans poders). Els grans estats van ser **Egipte**, la **Babilònia cassita**, l'**Anatòlia hittita**, al N de Mesopotàmia i de Síria, primer **Mittani** i a partir de mitjan segle XIV **Assíria**; a l'extrem oriental, **Elam**, i a l'O, **Micenes**. Els monarques més preeminents d'aquests estats construïren noves capitals que batejaren amb el seu nom, com: Al-Untash-Napirisha a Elam, Dur-Kurigalzu a Babilònia, Kar-Tukulti-Ninurta a Assíria, Per-Ramesse i Akhetaton a Egipte, connectant d'aquesta manera la ciutat amb la seva figura.

El col·lapse d'aquest sistema ca. el 1200 va dur a l'aparició d'un escenari completament diferent, un escenari del qual emergiria, al segle VII, un únic poder territorial que controlarà tot el Pròxim Orient fins a Egipte: l'**Imperi Neoassiri**. L'Imperi farà exhibició de la seva força amb la construcció de sumptuosos i luxosos palaus. La capitalitat tradicional d'Assur (actual Qala'at Šerqat) va passar a Kalhu (actual Nimrud) sota el regnat d'Assurnasirpal II (883-859). Sargon II (721-705) va fundar una nova capital sobre sòl verge a Dur-Šarrukin («la fortalesa de Sargon», l'actual Khorsabad). I el seu successor, Sennàquerib (704-681), va reconstruir completament la ciutat de Nínive (actual Mossul) com a nova capital.

Bibliografia recomanada

Lippolis, Carlo (ed.) (2007). *Ninive: il palazzo senza eguali di Sennacherib*. Milà: Cinisello Balsamo: Silvana. Oates, Joan & David (2001). *Nimrud: an Assyrian imperial city revealed*. London: British School of Archaeology in Iraq.

Mapa de l'Imperi Neoassiri. Font: Wikimedia Commons

2.3. Babilònia: la capital d'un imperi

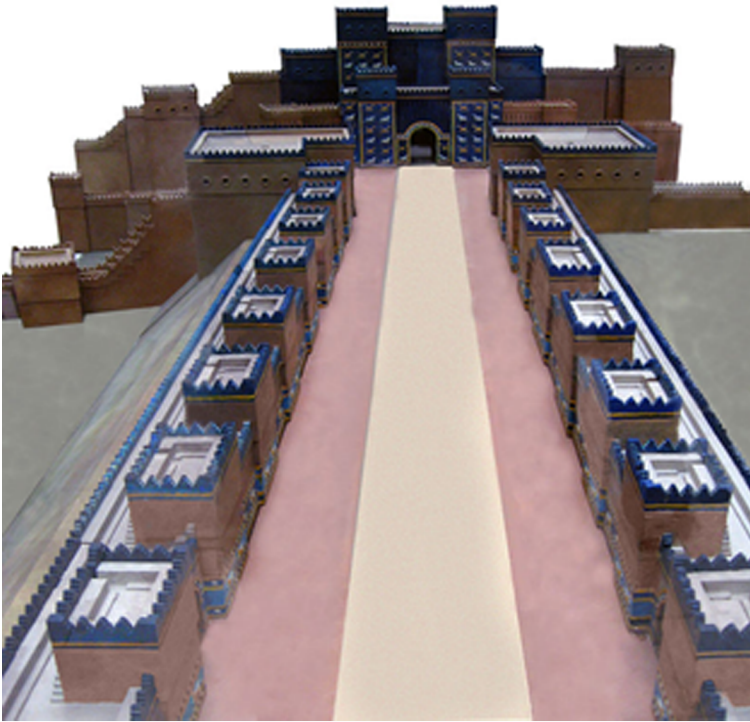
La dinastia caldea* de Babilònia (fundada el 626), amb l'ajuda dels medes*, va contribuir a la desfeta de l'Imperi assiri i va prendre el seu relleu hegemònic. L'Imperi Neobabilònic va arribar a dominar bona part del Pròxim Orient fins a Egipte. Aquesta situació geopolítica canviarà totalment amb l'arribada d'un nou poder provinent de l'Iran, que el 539 farà caure l'Imperi Neobabilònic: l'Imperi Persa.

Tot i el seu origen tribal, la política dels reis neobabilònics va ser la de mantenir les antigues tradicions urbanes i culturals del sud mesopotàmic. Probablement, la llengua parlada fos l'arameu, però el babilònic es va preservar a l'administració i com a llengua de cultura. Els reis, a més, es van interessar pel passat, recuperant objectes i preservant-los. El resultat va ser la configuració d'una societat eminentment urbana. Les ciutats autoorganitzades estaven centrades en el temple (font de la major part de la documentació). Posseïen les seves pròpies corts judicials i van esdevenir multiètniques; multitud de llengües i costums eren presents a Babilònia.

Babilònia, la capital de l'imperi, tenia una mida gegantesca amb *ca.* 850 ha. A l'època de Nabucodonosor, el riu Eufrates discorria a l'est de la ciutat, dividint-la en dos sectors. La muralla externa comprenia tres murs separats, l'intern amb torres a intervals regulars, a més d'un fossar i baluards al llarg del riu. La ciutat tenia vuit portes espectaculars, especialment destacable era la porta d'Ištar. Al centre de la ciutat hi havia el districte religiós amb el zigurrat Etemenanki, l'Esagila el temple de Marduk (el déu principal de la ciutat) i altres temples. A la ciutat hi havia tres palaus: el Nord, el Sud i el palau d'estiu (al turó conegut com Babil, al límit N de l'assentament). També es coneixen cases privades, algunes excavades al sector de la ciutat anomenat Merkes.

Descripció de Babilònia

Disposem d'una acurada descripció de la ciutat i dels seus edificis al Llibre I d'*Històries* de l'historiador grec Heròdot, concretament la descripció de l'Esagila al Llibre I, 183.

Model de la via processional cap a la porta d'Ístar, a Babilònia, al Pergamonmuseum. Font: Wikimedia Commons

Mapa del centre de la ciutat de Babilònia en època neobabilònica. Font: Wikimedia Commons

Bibliografia recomanada

Oates, Joan (1986). *Babylon*. London: Thames and Hudson.

3. Egipte

No és un fet casual que quan es parla de la civilització egípcia les primeres imatges associades siguin les piràmides i els temples. Aquest fet ve donat per la desigual conservació de les restes, fet que ha determinat la imatge i la reconstrucció històrica d'aquesta civilització.

La majoria dels jaciments documentats són funeraris (sepulcres, necròpolis, temples funeraris) edificats en la zona desèrtica per no ocupar la terra fèrtil, la zona conreable, o grans conjunts monumentals dedicats als déus i als faraons. Per tant, coneixem força bé certs aspectes com la religió, el món dels déus o les creences i les pràctiques funeràries.

En canvi, tot allò relacionat amb la vida quotidiana, les formes d'hàbitat, els llocs on es desenvolupava la vida social i laboral és poc conegut per vestigis directes, ja que tot això es desenvolupava a la terra fèrtil, que cada any era inundada i recoberta per capes de sediment i de llim fresc. Rarament, doncs, tenim estructures urbanes ben conservades i traçats urbanístics. Aquesta particularitat ha portat fins i tot a certs investigadors a plantejar si l'antic Egipte no era una civilització sense ciutats.

A aquesta situació hi hem de sumar altres problemàtiques, com la devastadora i continuada activitat il·lícita (espolis, excavacions il·legals, etc.) a què s'han vist sotmeses les restes arqueològiques egípcies des de l'antiguitat.

3.1. Una civilització sense ciutats?

L'absència de vestigis urbans es palesa des dels primers estadis del desenvolupament de l'estat a Egipte. No s'han localitzat centres urbans adscrits al Període Dinàstic Inicial (ca. 3000-3686), és a dir, en el moment en què es va produir la unificació de l'Alt i el Baix Egipte, i, en conseqüència, del naixement de l'estat egípcia. Aquest període s'acostuma a nomenar **Període Tinita** per la suposada pertinença d'aquests primers reis a la ciutat de Tinis, però com dèiem no disposem de restes urbanes, a excepció d'algunes restes a Hierakòmpolis i a Buto. Les restes arqueològiques són de caràcter funerari: algunes tombes a Saqqara (N) i a Abidos (S), on s'han localitzat les tombes dels reis de la I Dinastia.

De fet, es desconeix exactament com es va produir aquest procés d'unificació. En funció de les dades de què disposem, podem reconstruir algunes de les característiques principals que van intervenir en la formació de l'estat: la diversificació econòmica (amb l'atestació de la producció d'excedents –la base de l'economia de l'estat era l'agricultura cerealística, principalment l'ordi–,

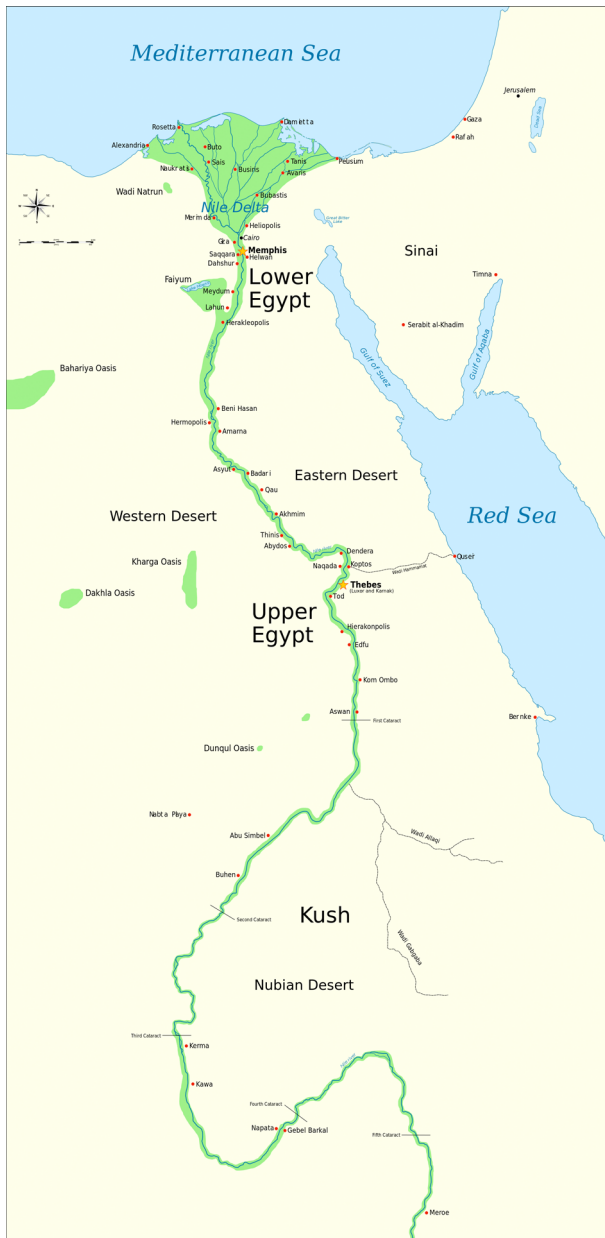
Bibliografia recomanada

Shaw, Ian (ed.) (2007). *Historia del Antiguo Egipto*. Madrid: La Esfera de los Libros.

l'especialització artesanal i el comerç a llarga distància), la complexitat social i la concentració del poder en la figura del rei i la ideologia del poder sagrat, entre els més rellevants.

L'estructura política va tenir des del començament la forma d'una monarquia teocràtica (el rei era considerat l'hereu dels déus). La titulatura reial tenia tres noms: el nom d'Horus, el nom de l'Alt i Baix Egipte (*nesut-bití*) i el nom de *nebty*, que probablement reflecteix la trajectòria política del rei anterior a la coronació. El desenvolupament de l'arquitectura monumental funerària, com a símbol d'un ordre polític, i una religió estatal encapçalada per un rei-déu, responien a aquesta ideologia que legitimava el nou ordre polític. Aquest sistema de creences té conseqüències directes en el sistema socioeconòmic: una administració centralitzada materialitzada en la institució de la cancelleria, que incloïa: el cens, l'organització de la irrigació, el cadastre, la recaptació d'impostos i la redistribució dels béns que eren entregats al tresor i als graners.

La instauració de la III D s'ha considerat tradicionalment el punt d'inici del període anomenat **Regne Antic** (ca. 2686-2125) cobrint fins a la VI D. És un dels períodes considerat clàssic de la història d'Egipte, format per una llarga etapa de prosperitat econòmica i estabilitat política (de més de cinc segles). El període també destaca per les construccions funeràries reials massisses en pedra, les piràmides. L'emplaçament reial era el «Mur blanc» (*Ineb-hedj*) a occident del Nil, al S del Caire, la ciutat de Memfis. Lamentablement, els primers nivells arqueològics excavats daten del període posterior, del Primer Període Intermedi. De tal manera, les fonts arqueològiques per reconstruir el període provenen principalment del món funerari i dels grans monuments en pedra; els assentaments són casos excepcionals: a Elefantina i Ayn Asil (associada a la necròpolis de Qilat el Dabba), a l'oasi de Dakhla. Les escenes de la vida quotidiana que decoren els murs de tombes privades de l'elit de la V i VI Dinasties ens il·luminen certs aspectes. Les fonts textuals del període són escasses en nombre i contingut: inscripcions en tombes de funcionaris («biografies» estereotipades apareixen a la IV D), textos administratius de temples funeraris al desert (els papirs d'Abusir), i la Pedra de Palerm*.

Mapa de l'antic Egipte mostrant el riu Nil fins a la cinquena cascada i els principals jaciments del període dinàstic (ca. 3150-30). Font: *Wikimedia Commons*

El final del període és fosc. Per als antics egipcis el trasllat de la residència reial fora de Memfis marcava una clara divisió en les seves llistes reials, aquest moment va coincidir amb grans canvis polítics, econòmics i culturals que s'emmarquen en l'anomenat **Primer Període Intermedi** (2160-2055). Aquests canvis van implicar el desplaçament del poder del centre a les províncies. És un període caracteritzat per la fragmentació política; com tots els períodes intermedis, les Dinasties IX i X governaran des d'Heracleòpolis (prop del Faium) amb poder limitat sobre el N de l'Egipte Mitjà o el delta, mentre que la XI D ho farà a Tebes. No tenim assentaments excavats del període. Augmenta, però, el nombre de necròpolis localitzades i de tombes (aixovars més rics).

Amb la reunificació d'Egipte sota Mentuhotep II (XI D) des de Tebes, entrem en el **Regne Mitjà** (2055-1650). Amb la XII D, la capital serà Itj-tawy, a la regió d'El Faium, prop de la necròpolis d'El-Lisht (on els reis construïren les seves

piràmides); lamentablement, no ha estat localitzada. *Ca.* 1700 (durant la XIII D) la capital es torna a desplaçar a Tebes. Durant aquest període la monarquia va fer un esforç per instaurar una autoritat central i per establir una estabilitat dinàstica, però l'amenaça de les elits provincials va ser constant. Les amenaces també van venir de l'exterior, del delta i de Núbia, on es construïren fortaleeses. Tot i que el registre és principalment funerari i religiós, del Regne Mitjà tenim evidència d'arquitectura militar, com acabem de comentar, i domèstica: a Lahum, al S d'Abidos i a Elefantina.

Elefantina formava part del projecte estratègic de la cadena de fortaleeses al S de la segona cascada per raons de seguretat (es comença a documentar la presència de nòmades). Durant el Regne Mitjà es va erigir una nova muralla que envoltava les àrees urbanes ja desenvolupades al tercer mil·lenni. La trama urbana seguia un pla ortogonal. Datat del Primer Període Intermedi i d'aquest moment, s'ha excavat un gran espai domèstic on es cuinava i es feia pa. S'han trobat, a més, nombroses restes d'impressions de segells que indiquen que gran part de la població es dedicava a tasques administratives.

El trasllat de la cort a Tebes, *ca.* 1700, va suposar la pèrdua del control de la zona al N d'Abidos i de la Baixa Núbia, fets que marquen l'inici del **Segon Període Intermedi** (*ca.* 1650-1550). Novament fragmentació política i cultural amb diverses dinasties que governen simultàniament: al N: XIV, XVI (?) i la XV D, d'origen estranger (els **hikses**), mentre que al S trobem la XVII D. De tal manera, Egipte es troba dividit: al N, els hikses, població d'origen asiàtic ja instal·lada al delta des del període anterior, es van anar fent forts políticament i van estendre el seu control a la vall del Nil; van introduir innovacions culturals al mateix temps que incorporaren tradicions egípcies. Al S, els **nubis** aconseguiren un poder polític similar desenvolupant també una cultura híbrida. Al centre del país, al voltant de **Tebes**, una dinastia local manté contactes amb tots dos pacíficament, fins que inicia una campanya de restauració de la unitat política d'Egipte.

La derrota dels hikses i del regne de Kerma, a Núbia, marca l'inici del Regne Nou. Aquestes victòries militars van desembocar en un imperialisme agressiu contra tots els països veïns: Egipte va annexionar gran part de Núbia i de l'àrea sirianopalestina. Aquesta extensió territorial de les fronteres naturals de l'antic Egipte permeten anomenar aquesta fase com **l'Imperi Nou** (*ca.* 1550-1069). Com hem vist, aquest període es caracteritza pel «sistema internacional» de relacions polítiques, econòmiques i culturals entre els grans estats del Pròxim Orient, del qual Egipte forma part. Serà aquesta una època cosmopolita, no només políticament, sinó també en termes culturals i econòmics, gràcies als grans circuits comercials desenvolupats entre els grans estats orientals.

Adicionalment, és un període caracteritzat per l'abundància de fonts, tant textuals com arqueològiques, procedents no només d'Egipte, fet que ens aporta multitud de punts de vista. Pel que fa a les fonts textuals, disposem des de relleus escultòrics als temples, on els faraons deixaran constància de les

seves gestes, fins a multitud de documentació administrativa secular i religiosa en hieràtic. Arqueològicament, destaca l'arquitectura funerària, tant pel que fa a les necròpolis reials localitzades al desert occidental (enfront de Tebes): la Vall dels Reis i de les Reines, com les de funcionaris a Saqqara (N) i a l'occident de Tebes (S). Però també comptem amb dades de l'arquitectura religiosa, especialment a Karnak i a Núbia, i, excepcionalment, les proporcionades per l'excavació de les capitals d'Avaris, Malqata i Amarna, i la del vilatge dels obrers de Deir el-Medina.

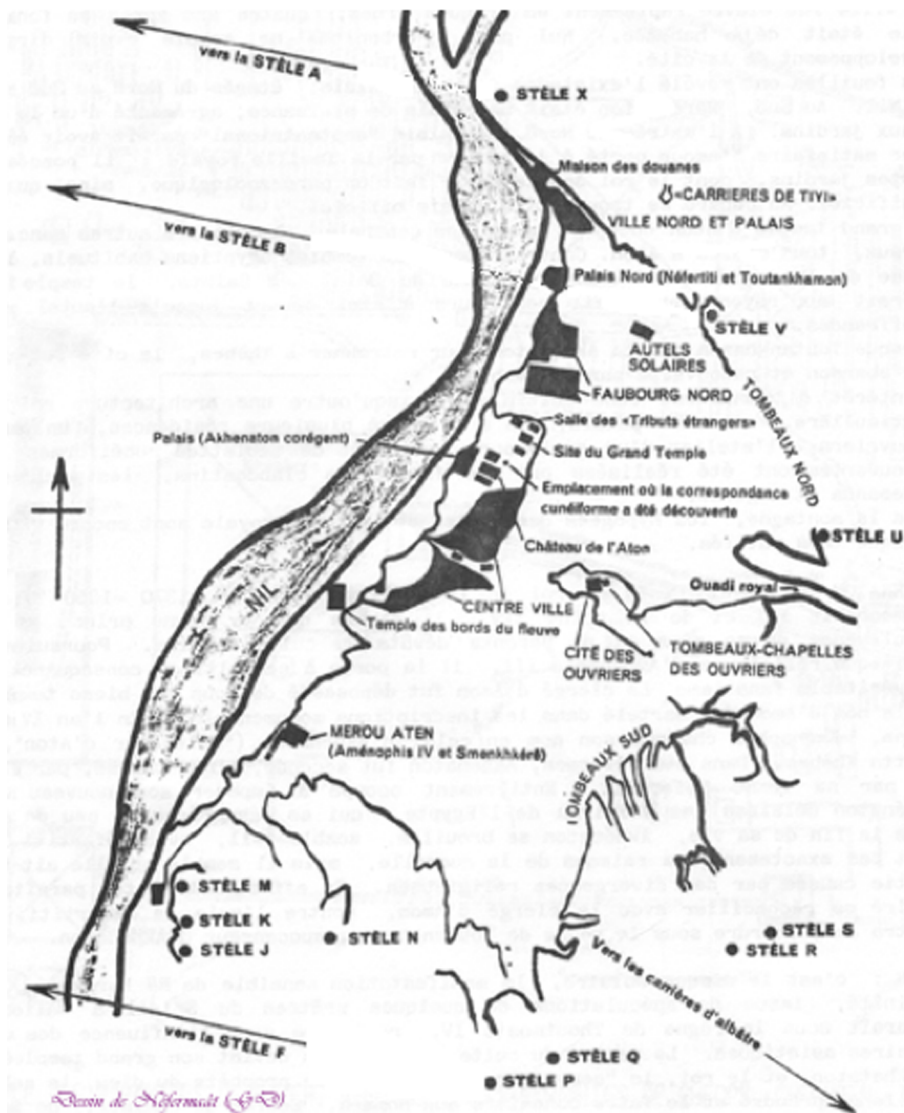
Va ser en aquesta època quan va tenir lloc un dels fets més controvertits i discutits de la història de l'Egipte antic: la reforma del faraó Amenhotep IV/Akhenaton (1352-1336), que va constituir un període diferenciat: el **període amarnià**. Tot i la magnitud de la revolució, a la mort del faraó ràpidament es va produir la restauració del sistema tradicional per part dels faraons ramèssides (1295-1069).

Amenhotep IV va heretar el tron del seu pare Amenhotep III, alguns autors han plantejat la hipòtesi d'una coregència durant els darrers anys del seu pare. L'any cinquè del seu govern canvia el seu nom per Akhenaton, 'Benefici per a Aton', i trasllada la capital a Akhetaten. És en aquest moment quan la revolució intel·lectual i religiosa arriba al seu punt culminant i quan les reformes abasten totes els nivells de la vida a Egipte, no sense causar divisions socials. La reforma va suposar el capgirament de les idees tradicionals sobre la posició del rei-déu a l'univers i la jerarquia dels déus. Akhenaton va promoure el culte a Aton excloent els altres déus, perseguint el seu culte i tancant els seus temples.

La nova capital **Akhetaten**, 'L'horitzó d'Aton' (actual El-Amarna), se situa a mig camí entre Tebes i Memfis, distanciant-se així de les dues corts. De nova planta, els seus límits el marquen diverses esteles erigides pel faraó. Constructivament també es produeixen innovacions: s'introdueixen uns blocs de pedra més petits, els anomenats *talatat*, de 52 x 26 x 24 cm. El palau residencial estava situat al N de la ciutat, ricament decorat. Al centre del nucli urbà s'ubica el temple a Aton, sense sostre i amb un gran pati amb un altar obert. Les excavacions han permès localitzar l'oficina de la correspondència del faraó, l'arxiu diplomàtic on es guardava la correspondència internacional d'Akhenaton i del seu pare Amenhotep III: les anomenades «**Cartes d'Amarna**», documents imprescindibles per reconstruir el període. Es tracta de quaranta cartes del monarca als seus iguals, els «Grans Reis» –reis de Babilònia, Assíria, Mitanni, Hatti, Alashiya (Xipre) i Arzawa (SO Anatòlia)– i 350 cartes escrites al faraó pels seus vassalls sirianopalestins (llisten ca. 60 ciutats estat sota supervisió egípcia, cada una amb un centre i un administrador).

A l'extrem E de la ciutat s'han localitzat les tombes dels funcionaris (que inclouen imatges de la família reial i del Gran Himne a Aton). I al desert, les tombes reials: trencant la tradició de situar les tombes a l'O, com era habitu-

al en el culte funerari tradicional relacionat amb el déu Osiris. S'ha apuntat que un dels factors que van influir en la caiguda de la ideologia amarniana fou precisament aquest trencament amb el culte funerari tan arrelat entre la població. Altres factors van ser, evidentment, l'oposició del sacerdoci dels altres déus, especialment el d'Ammó, a la seva exclusió. La restauració posterior va practicar la *damnatio memoriae*,* tan habitual en la història egípcia, amb la destrucció de tota petjada del faraó considerat heretge. Aquest fet ha dificultat enormement la reconstrucció d'aquest controvertit moment en la història de l'antic Egipte.

Mapa de la ciutat d'Akhetaten (moderna El-Amarna). Font: *Wikimedia Commons*

El final de l'Imperi va portar novament a la fragmentació política, l'anomenat **Tercer Període Intermedi**, seguit de l'anomenada **Baixa Època**, caracteritzada pels períodes de domini estranger (assiris, babilònics, perses, macedonis i finalment romans).

3.2. Les ciutats dels morts

Tal com hem exposat, la majoria de les restes arqueològiques egípcies són de caràcter funerari. Aquestes representen una ingent quantitat de dades que no fan més que créixer amb les noves excavacions. A més, aquestes dades provenen d'un ampli ventall tant cronològic com social, ja que s'han documentat tombes adscrites a tots els grups socials que conformaven la societat egípcia. El seu estudi ha demostrat com els costums funeraris es van anar modificant al llarg del temps fins a esdevenir extremament complexos. A continuació veurem una petita mostra a partir de les necròpolis reials.

Com acabem de veure, durant el Regne Antic els grans projectes constructius a gran escala van ser els catalitzadors del canvi. Durant la III D, el rei Djoser va canviar la tipologia de tomba reial erigint tot un complex funerari (format per la piràmide esglaonada més altres estructures). De tal manera, no es tractava només de l'edifici funerari destinat a acollir les restes mortals del rei, sinó que s'acompanyava de tota una sèrie d'edificis i capelles relacionats amb el culte al monarca.

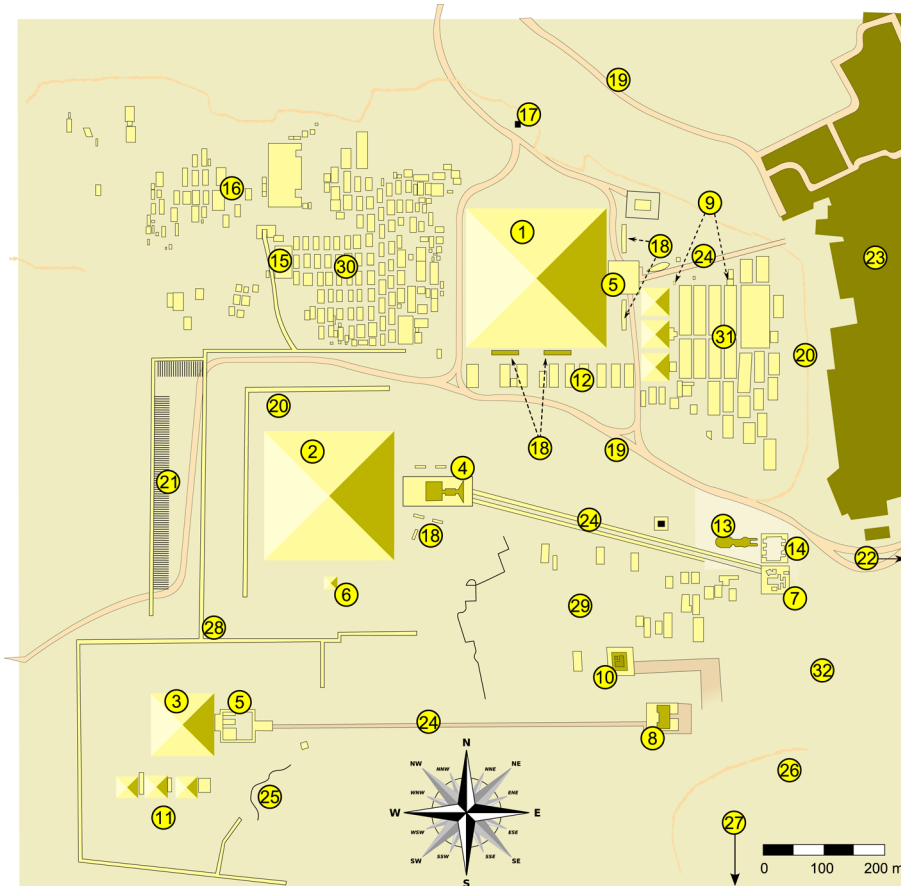
A partir de la IV D, amb Snefrú, s'assisteix a la construcció d'una veritable piràmide, pràctica que continuarà fins a la VI D i esdevindrà l'estàndard de tomba reial al Regne Mitjà, ja no al Regne Nou, on les tombes s'excavaran al sud, a la Vall dels Reis, enfront de Luxor-Karnak.

Els complexos funeraris del Regne Antic constituïen veritables ciutats amb carrers i avingudes. Els edificis més importants estaven formats per la piràmide principal i les secundàries, un temple, via/pas elevat i un temple a la vall (amb estàtues del rei). Tots aquests elements estaven col·locats en un eix E-O, reproduint el recorregut diari de l'astre solar. Al voltant, col·locades en fileres, se situaven les tombes reials (pertanyents a les reines, a altres membres de la família, etc.) i les tombes dels funcionaris. La construcció d'aquests monuments requerien el recolzament de tot el país – amb una mà d'obra remunerada i no pas d'esclaus– i la complexitat d'una organització burocràtica al darrere.

De la mateixa manera que els temples, les piràmides també rebien un nom: «L'horitzó de Khufu», «Gran és Kafa» i «Diví és Menkaura», aquests són els noms de les emblemàtiques tres grans piràmides de Gizeh, més conegudes pels noms grecs recollits per Heròdot de Kheops, Kefren i Micerinos.

Bibliografia recomanada

Bard, Kathryn, A. (2008). *An introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*. Oxford: Blackwell Publishing.

Planta del complex funerari reial a Gizeh (Regne Antic). Font: *Wikimedia Commons*

La perfecció en el disseny i la construcció de «L'horitzó de Khufu» (2589-2566) continua despertant admiració milers d'anys després del seu aixecament. La més gran d'Egipte, de planta quadrada de 230 m de costat i 146,5 m d'alçada, es calcula que aproximadament 2,5 tones varen ser utilitzades en la seva construcció. Presenta una cambra funerària inusualment ubicada al cor de l'edifici i no al nivell del sòl o sota terra. En una rasa, prop de la cara S de la piràmide, es va descobrir una embarcació de 43,4 m construïda principalment amb fusta de cedre.

La piràmide de Khafrà (2588-2532), el fill de Khufu, és la segona més gran, amb una planta de 214,5 m de costat i 143,5 m d'alçada; aixecada sobre una elevació del terreny sembla de la mateixa mida que la del seu pare. La particularitat d'aquest complex funerari és la presència d'una estàtua guardiana, situada al N del temple de la vall, prop de la via d'accés que conduïa fins al temple funerari i la piràmide. Es tracta d'un lleó estès amb cap humà que es coneix com la Gran Esfinx (nom grec que pot derivar de la frase egípcia *shesep-anekh*, 'imatge viva'). Les seves mides són 72 m de llarg i 20 m d'alçada. Davant d'ella, sense connexió aparent, hi havia un edifici construït amb una planta inusual i un pati obert que s'ha interpretat com un temple solar.

La piràmide de Menkaure (2532-2503) és la més petita de les tres de Gizeh: 65 m d'alçada i 105 x 102 m de base. El complex va ser acabat pel seu fill.

Durant l'Imperi Nou, la necròpolis reial es va ubicar al desert occidental (enfront de Tebes), a la Vall dels Reis i la de les Reines. Aquest fet també va comportar un canvi en la tipologia de les estructures funeràries amb l'excavació de les tombes a la roca amb textos funeraris pintats a les parets de les cambres. Sense dubte, la més famosa és la KV62: la del faraó successor d'Akhenaton i espòs d'una de les seves filles, Tutankhaton/Tutankamon (1336-1327), forçat a abandonar Akhetaton per Memfis, només va regnar deu anys. El descobriment de la seva tomba intacta per Carter l'any 1922 va commocionar el món.

Planta i alçat isomètric de la tomba del faraó Tutankamon, KV62. Font: *Wikimedia Commons*.

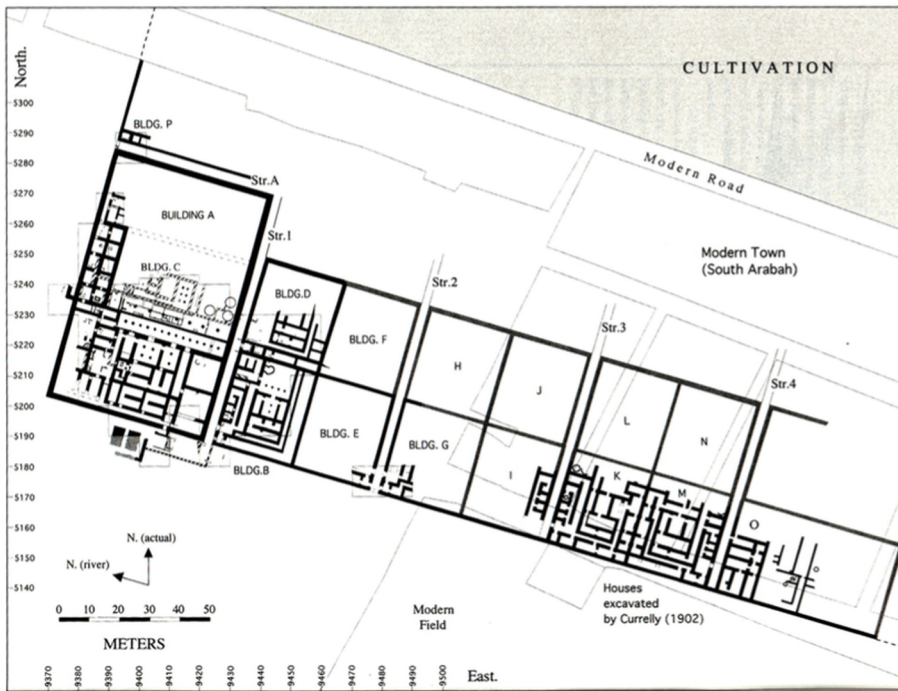
3.3. Les ciutats dels obrers

Com acabem de veure, la consecució d'aquests enormes projectes constructius requeria d'una complexa organització amb nombrosos especialistes, des d'arquitectes fins als que tallaven els grans blocs de pedra. El registre arqueològic ha revelat pocs, però extremament interessants, vestigis de les ciutats ocupades pels obrers durant les tasques de construcció dels complexos funeraris reials. Veurem exemples procedents dels tres principals períodes d'unificació política: del Regne Antic, Mitjà i Nou.

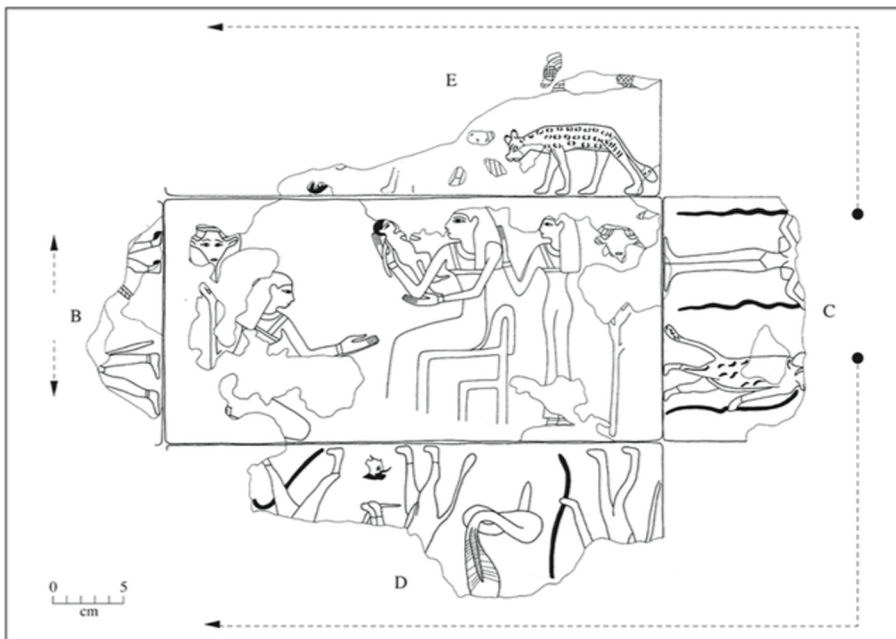
El primer i més antic testimoni és l'anomenada **Lost City**, 'La Ciutat Perduda', situada al S del complex funerari de Menkaura a Gizeh, que acabem de comentar. En aquest emplaçament es van descobrir les restes d'un vilatge que podria haver acollit unes 4.000 persones, i que va ser ocupat durant unes dècades del segle XXVI, quan s'estava construint el complex funerari. Les excavacions han tret a la llum tallers de treball de l'alabastre i forns, així com motlles per fer pa i gerres de cervesa.

Datats del Regne Mitjà tenim dos assentaments excavats a Lahum i al S d'Abidos. La **Ciutat de Hetep-Senusret** va ser excavada el 1889-1890 per l'imparable arqueòleg britànic Flinders Petrie. L'assentament estava associat a la piràmide de Senusret II, entre les poblacions actuals d'El-Lahun i Hawara, prop del temple de la vall de la piràmide, a l'entrada del Faium. Es tracta d'un assentament especialitzat, planificat des de l'inici. Presenta un pla rectangular (335 x 384 m), les cases es troben envoltades per un mur amb una porta conservada prop del temple de la vall. Un altre mur dividia el poblat a l'O. Les cases eren de tovot de mida regular (10 x 10 m, de quatre a dotze estances) i disposades en llargs carrers direcció E-O i N-S. Quatre grans cases es diferenciaven de la resta per la seva mida, amb diverses estances i graners (ca. 60 x 42 m), ubicades al N del poblat, a la part més elevada. Tres més es troben al sud. L'excavació d'aquest jaciment ha permès, a més, recuperar moltes eines agrícoles i altres estris de la vida quotidiana de fusta, als quals cal sumar centenars de papirs, molts de caràcter administratiu, però també cartes, textos mèdics, matemàtics, religiosos, etc. S'han localitzat enterraments infantils sota el paviment d'algunes cases, mentre que els adults s'enterraven en cementiris prop del poblat. La ciutat va ser abandonada durant la XIII D.

L'assentament de **Wah-Sut** (al S d'Abidos) presenta una planificació similar a la de Hetep-Senusret, amb prop de nou hectàrees d'extensió; en aquest cas es troba associat al complex funerari de Senusret III (ca. 1850-1650). El poblat està organitzat en blocs de 100 cúbits (52,5 m) d'ample i carrers de cinc cúbits (2,6 m). L'evidència de remodelacions a les cases testimonia una ocupació des de finals de la XII D fins al Segon Període Intermedi. Es troben cases de grans dimensions, com l'anomenat *Building A* (ca. 82 x 53 m), i almenys onze cases més de l'elit a l'E (similar a les cases al N d'El-Lahun). Interpretada com la «casa de l'alcalde» per les impressions de segells trobades al seu interior, aquesta casa estava ben planificada, amb graners rectangulars i un jardí (s'han localitzat fosses de tovot amb restes de sicòmors). El quadrant NO era probablement l'àrea residencial femenina (va ser on es va descobrir un tovot amb restes de pintura, de finals de la XIII D, l'anomenat «tovot màgic de naixement»).

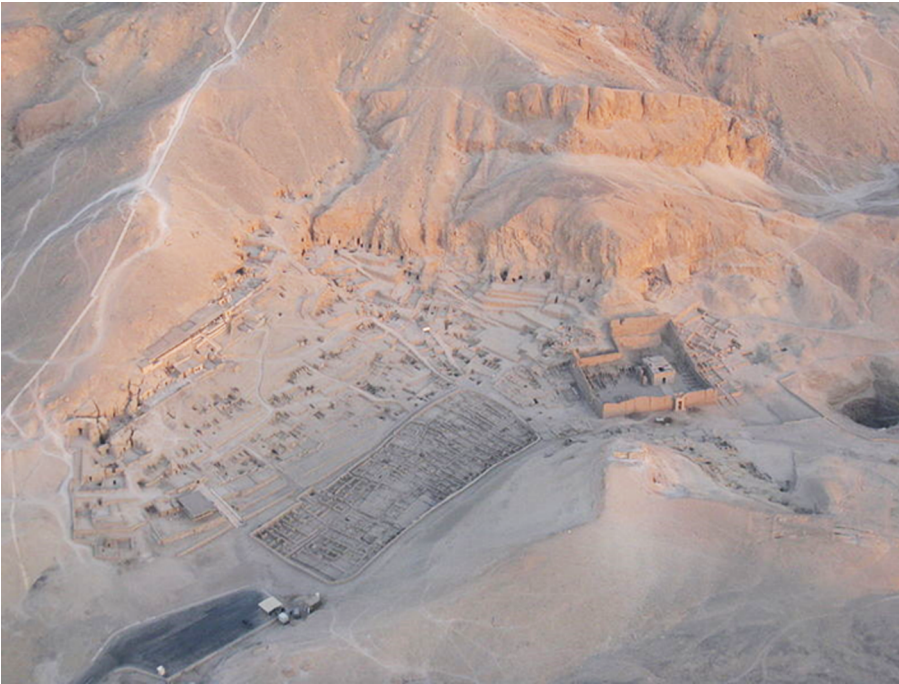
Planta de l'assentament de Wah-Sut. Font: [Wikimedia Commons](#)

Dibuix del «tovot màgic del naixement» trobat a Wah-Sut. Pot haver estat propietat de la princesa Reniseneb o una altra dona d'alt estatus del *Building A*. L'escena mostra una mare donant a llum, assistida per dues dones, estàndards de la dea Hathor i criatures màgiques probablement protegint el naixement. La dea protectora del naixement era Meskhene. Font: [Wikimedia Commons](#)

De l'Imperi Nou es data el conegut assentament de **Deir el-Madina: *st-aAt***, 'El Gran Lloc', més tard *st-maAt* (*Hr jmnty WAst*), 'El Lloc de la Veritat' (a l'O de Tebes), a 725 km al S del Caire i a l'O del Nil. Era la comunitat dels treballadors especialitzats i les seves famílies, que construïen les tombes reials de les valls. Les seves necessitats eren proveïdes per l'estat. Al poblat trobem barris residencials i cementiris, a la part alta una zona emmurallada amb 70 cases i entre 40 i 50 extramurs. La ciutat inclou santuaris, concretament un està dedicat al rei Amenhotep I, probablement el fundador de l'assentament. Més de

10.000 textos en hieràtic han estat recuperats (cartes, llistes, registres d'entrega de productes, legals, màgics, literaris, etc.). L'assentament va ser abandonat vers el 1100.

Vista aèria de l'assentament de Deir-el-Madina. Font: *Wikimedia Commons*

4. La ciutat en el món clàssic

4.1. Introducció

Autors clàssics, com Homer o Tucídides, ja van deixar testimoni del que significava la ciutat per a la societat grega: Homer la descriu en contraposició als incivilitzats ciclops. En primer lloc, per l'absència de sentit de comunitat dels ciclops més enllà de la seva família immediata i perquè no es reuneixen en assemblees per fer lleis; els manquen, doncs, dues característiques essencials de la vida urbana (*Odissea IX*, 105-15). Tucídides, per la seva banda, equipara la vida urbana amb l'estabilitat, la seguretat i la prosperitat (*Guerra del Peloponès I*, 2). La ciutat va ser, a més, l'element utilitzat pel món grecoromà per disseminar la seva manera de viure; un exemple és el programa de construccions urbanes que va utilitzar Agrícola, el gendre de Tàcit, per pacificar i civilitzar la província romana de Britània.

Pel que fa a l'aspecte físic de la ciutat, les evidències de la planificació urbana mostren canvis i desenvolupaments al llarg d'un procés en continua evolució, en què intervenen idees i pràctiques de diferents cultures. Tal com es pot apreciar a les ciutats del S i centre d'Itàlia, on grecs, etruscos i romans entraren en contacte, així com a l'Àsia Menor i al Pròxim Orient, on les tradicions combinades de grecs i de les poblacions hel·lenitzades serien més tard amalgamades per Roma. Roma va aportar estabilitat política i seguretat militar construint ciutats que esdevingueren el reflex de la seva habilitat per aprendre i adaptar idees, mètodes i materials.

Paradoxalment, les grans ciutats d'Atenes i Roma, malgrat la seva preeminència històrica, no exemplifiquen la planificació i organització de la trama urbana; ans el contrari, se'ns presenten amb carrers estrets entre blocs irregulars de cases, reflectint les condicions de moltes ciutats antigues que han anat creixent durant un llarg període de temps.

Per a l'estudi de la ciutat grecoromana antiga comptem amb força i variada informació. D'entre les fonts textuais podem destacar els tractats filosòfics de Plató i Aristòtil on discuteixen tota mena de temes, des de la planimetria, la ubicació i l'orientació dels edificis, la defensa, l'estètica, fins a la salut dels ciutadans. D'època hel·lenística i romana hi ha un gran corpus de literatura tècnica relacionada amb la planificació urbanística. Cal destacar-ne el tractat *De Architectura* de l'enginyer romà Vitruvi. També disposem de relats de viatges i de geògrafs que descriuen ciutats i monuments. Les lleis i els estatuts també donen indicacions de problemes pràctics de la vida urbana i com les autoritats

Bibliografia recomanada

Owens, E. J. (1991). *The City in the Greek and Roman world*. London & New York: Routledge.

els resolien. Així mateix, disposem de nombroses dades arqueològiques procedents d'excavacions arqueològiques, de la fotografia aèria i d'altres tècniques d'estudi del territori, com les prospeccions electromagnètiques.

4.1.1. Les funcions de la ciutat en el món grecoromà

Resulta del tot evident que les funcions de la ciutat afectaren el seu desenvolupament físic i arquitectònic, i fins al període de la *pax romana** la necessitat de defensa fou fonamental. Habitualment, les ciutats se situaven en funció de les característiques naturals defensives d'un lloc, de la topografia de l'emplaçament, de la terra agrícola disponible, de l'accés a l'aigua, etc. Evidentment, altres factors intervindran en el desenvolupament físic de la ciutat, com els recursos econòmics.

Atenent, doncs, a les múltiples funcions que exercia la ciutat, trobarem diversos tipus d'edificis públics i veurem com la seva precisa ubicació dins de l'entramat urbà no serà casual.

Com comentàvem, una de les principals funcions que tenia la ciutat era garantir la seguretat dels seus habitants, i la manera més habitual de fer-ho era amb la creació de muralles, alhora que ajudaven a definir els seus límits. Generalment, les fortificacions gregues no seguien el perímetre més curt i no es coordinaven amb el sistema de carrers; de fet, les muralles eren independents del pla urbà i l'espai extra permetia una expansió futura. En canvi, els romans van integrar completament les muralles en el pla de la ciutat i de la xarxa viària; els carrers principals portaven directament des de les portes de la ciutat fins al centre, mentre que l'anomenat camí *pomeria* discorria al voltant intern de la ciutat, immediatament al llarg de la muralla. Els romans consideraven sagrat el perímetre de la ciutat, és a dir, el *pomerium*.

Les ciutats acostumaven a tenir una part elevada, l'*acròpolis/arx**, que va romandre el símbol de la ciutat; en aquest indret trobem alguns dels edificis més importants del centre urbà.

Les funcions polítiques es trobaven representades en diversos indrets. En el cas d'Atenes, el més ben conegut del món grec, existien diversos emplaçaments; al turó de la Pnyx es reunia l'assemblea, i a prop de l'àgora se situava la seu del consell (*boulé*), estructura circular en forma de *tholos* on es guardaven els pesos i les mesures oficials, així com els tribunals de justícia. També al centre de la ciutat de Roma, al fòrum, es va construir un complex destinat a les reunions dels ciutadans, els senadors i els magistrats, com els edificis de la cúria* i la basílica*.

Les funcions econòmiques de la ciutat tenien lloc principalment als ports, a les portes, a l'àgora/fòrum i amb el temps en edificis comercials específics.

Sovint a prop de les portes se situava l'àgora/fòrum*, l'espai per excel·lència on es desenvolupaven les funcions polítiques, administratives i econòmiques; eren el cor de les ciutats gregues i romanes, respectivament, s'unien a la resta de la ciutat mitjançant una xarxa de carrers. També eren el centre social on es realitzaven activitats d'entreteniment i competicions (fins que no es desenvolupaven recintes específics). L'àgora era un espai obert, convenientment ubicat al centre de la ciutat, envoltat per edificis administratius, *stoas**, temples, altars, estàtues i altres edificis, però independents els uns dels altres; era accessible a tothom excepte als criminals i als acusats. L'equivalent romà és el fòrum, però en aquest cas es va emfatitzar més l'aspecte econòmic i comercial amb la inclusió de fileres de botigues.

Les funcions religioses estaven plenament representades a la ciutat amb **temples, santuaris i capelles**. Aquests edificis estaven integrats en la trama urbana, i alguns espais eren sagrats i associats a les pràctiques culturals. Alguns d'aquests edificis se situaven a l'àgora, a l'acròpolis o a altres llocs elevats, emfatitzant la natura protectora dels déus de la ciutat.

Diversos edificis en nombre i tipologia cobrien les funcions culturals de la ciutat, des de les representacions teatrals fins a les competicions atlètiques. Trobem teatres i estadis en les ciutats gregues, així com amfiteatres, circs i banys en les romanes. Especialment per als romans, els jocs i els espectacles esdevingueren part essencial de la vida urbana, i els ciutadans van competir per oferir espectacles i edificis.

La ciutat també acollia zones residencials: les *insulae*. Sembla ser que els grecs preferien blocs rectangulars amb cases disposades en dues fileres paral·leles, cada una amb accés directe al carrer, promovent la idea d'uniformitat e igualtat. A causa del mètode de planificació romana basat en el creuament de dos eixos centrals, la tendència era crear *insulae* quadrades o oblongues.

Tot i que els carrers eren les vies centrals de comunicació, la majoria de carrers grecs eren de terra batuda. Tant els etruscos com els romans, en canvi, donaren importància constructiva als carrers.

Fora de la ciutat s'ubicaven les tombes i els cementiris, així com instal·lacions industrials i edificis públics de grans dimensions.

4.1.2. El pla urbanístic

La introducció del pla regular urbanístic va suposar un important pas en la història del desenvolupament de la ciutat grega, i sembla que els primers passos ja es van donar a finals del segle VIII o a inicis del segle VII, com s'evidencia

Els mercats a Roma

A Roma, el mercat vegetal (*forum holitorium*) i el del bestiar (*forum boarium*) estaven ubicats immediatament a l'extrem de la ciutat antiga.

a Milet amb el traçat de carrers paral·lels. Sembla que el fruit d'experiències pràctiques va ser el punt de partida dels desenvolupaments posteriors dels segles VII i VI.

El fet de reservar espais per als diferents usos: públic, privat i sagrat, i el pla de quadrícula regular dels carrers van ser les dues característiques fonamentals dels primers plans urbans grecs. Renovats contactes amb el Pròxim Orient i Egipte portaren tècniques i influències, com l'arquitectura en pedra i la monumentalitat. No sembla una coincidència que l'inici del pla regular coincideixi amb l'evolució de la *polis** com una institució política, social i religiosa. Cap a la segona meitat del segle V, la idea del pla urbanístic de quadrícula ja estava fermament arrelada en la tradició constructiva grega.

El desenvolupament del pla urbanístic està directament relacionat amb la creació de noves ciutats, com en el cas del fenomen colonitzador i del sinecisme.* Des de mitjan segle VIII, les ciutats estat gregues van enviar grups de població per fundar noves ciutats, primer al llarg del Mediterrani i després cap a les costes del mar Negre.

Les raons per establir una nova colònia, tant per a grecs com per a romans, eren nombroses, incloïen raons polítiques, econòmiques (per comerciar, explotar el potencial agrícola –un dels estímuls principals de la colonització grega– o els recursos naturals d'una regió), estratègiques, militars (la necessitat de protecció va ser un factor crucial a causa de la contínua rivalitat entre les ciutats estats gregues) i a vegades per moure excedents de població.

Rituals de fundació d'una ciutat

La fundació d'una nova ciutat era un procés complicat en el qual intervenien tant aspectes polítics com pràctics i religiosos. Abans de l'establiment d'una nova ciutat era necessari el beneplàcit favorable del déu. Al món grec, l'oracle de Delfos va tenir un paper decisiu en el procés de colonització. Una vegada s'havia pres la decisió de fundar una colònia i s'havia consultat l'oracle, els colons prenién foc de la seva ciutat d'origen i feien juraments sagrats. Sovint el fundador rebia un culte heroic. Els romans, segons la llegenda, seguien el ritual etrusc de fundar ciutats. Primer es consultaven els auspicis, després es marcava el perímetre de la ciutat amb una arada de bronze, el solc proporcionava protecció sagrada als habitants per part dels déus del món inferior. Al lloc on s'havien de col·locar les portes s'aixecava l'arada per permetre l'accés sense haver de creuar la línia màgica de protecció. També es marcava el centre de la ciutat amb una fossa circular on es dipositaven ofrenes i s'erigia un santuari per a la tríada romana de Júpiter, Juno i Minerva.

Cal destacar que, malgrat els principis d'uniformitat, el desenvolupament físic de les ciutats va ser molt variat, com ho atesta l'exemple de les dues ciutats més prominents del món grec: Atenes i Esparta, que eren molt dispars. De la mateixa manera, malgrat l'aparent uniformitat que els romans conferiren a l'Imperi, el nivell d'urbanització al llarg de l'Imperi fou força desigual, com diverses foren les seves ciutats. Múltiples aspectes intervingueren en l'evolució de les ciutats, com la geografia, les seves circumstàncies històriques i econòmiques, etc.

Bibliografia recomanada

Boardman, John (1999). *Los Griegos en ultramar: comercio y expansión colonial antes de la era clásica*. Madrid: Alianza.

Els factors econòmics influïren notablement en aquestes variacions, molts programes d'edificacions eren costosos i era crucial trobar fons per executar-los. Per exemple, el programa constructiu de Pèricles a l'Atenes del segle v es va basar enormement en recursos de la Lliga Dèlia. A partir del període hel·lenístic, l'habilitat d'una ciutat per atraure recursos (de l'emperador, de patrons rics, de ciutadans) fou un factor determinant per al seu desenvolupament físic i arquitectònic. Els projectes públics es van dur a terme com una part necessària de la responsabilitat cívica dels individus; a canvi, aquests rebien prestigi i una millor posició social. Aquest esperit de competició va tenir importants conseqüències. D'una banda, la realització de jocs i espectacles va implicar una important activitat constructiva. De l'altra, va portar efectes negatius: projectes massa ambiciosos o la falta de fons per acabar-los deixaven moltes edificacions a mig construir.

4.2. La polis grega

La definició de ciutat en el món grec era la de comunitat de ciutadans. Ciutadans que compartien unes tradicions polítiques, religioses i socials comunes. Per als grecs de l'època arcaica i clàssica, la importància principal de la ciutat era aquest sentit de comunitat, les seves característiques físiques eren secundàries. Els tractats filosòfics de Plató i d'Aristòtil sobre com havia de ser una ciutat estat ideal ens mostren aquesta preocupació pels conceptes teòrics, sociològics i morals.

L'espai públic de la polis es definia en oposició a l'espai privat de l'oikos*, és a dir, el de la família, la base de la societat. La polis era, doncs, l'espai del ciutadà, és a dir, dels homes de més de divuit anys que posseïen terres –prerrogativa dels ciutadans i requisit per a la ciutadania–, a més de, en el cas d'Atenes, ser fill de pares atenesos.

Bibliografia recomanada

Murray, Oswin; Price, Simon (eds.) (1990). *The Greek City. From Homer to Alexander*. Oxford: Clarendon Press.

Mapa amb les principals ciutats del món grec. Font: *Wikimedia Commons*

4.2.1. La qüestió dels orígens de la ciutat grega

Durant el Bronze Final, concretament a l'època micènica, el sistema socioeconòmic i polític es basava en el palau, aquest estava situat dins de la ciutadella fortificada, a la part alta de la ciutat. Al seu voltant, a la part baixa, s'estenia la ciutat densament ocupada amb cases i carrerons estrets. El col·lapse de la civilització micènica al segle XII i la desaparició de tot el sistema palatí va afectar profundament el món grec. El període següent es va caracteritzar per la despoblació, l'abandonament i la destrucció de molts centres, els assentaments apareixen dispersos, amb ocupacions esporàdiques; també es van perdre habilitats i tècniques constructives.

No serà fins al ressorgiment del segle VIII que la forma de govern corresponent a la ciutat estat s'anirà forjant fins a esdevenir l'organització social i política característica del món grec fins a l'època romana. És en aquest moment que es reprenen els contactes amb el món exterior, especialment amb els fenicis, i que es donen innovacions tecnològiques, com el treball del ferro i l'escriptura.

Tot i que els elements essencials de la ciutat estat ja existien a l'època fosca, serà en aquest moment quan es du a terme la unificació política formal del *dēmos**, mitjançant el procés del sinecisme, i la creació d'un govern central. El procés, per tant, es va produir quan diversos poblats o vilatges d'un *dēmos* van acceptar tenir un únic centre polític; segurament, la religió va tenir un paper important pel fet de fomentar la unitat regional, com testimonien els santuaris i els temples ubicats a les zones rurals que simbòlicament vinculen un centre amb els vilatges del voltant. El procés, però, no va ser uniforme, cada regió va desenvolupar un tipus particular de ciutat estat determinada pels factors

locals. La *polis*, per tant, es defineix com l'àrea geogràfica que comprèn una ciutat (*ásty*) i els seus territoris adjacents (*chora*) i que constitueix una única entitat política capaç d'autogovernar-se.

Les causes d'aquest procés foren, bàsicament, la necessitat d'un sistema més complex d'organització i control social, i més ferm des del centre per fer front a les noves condicions creades pel: creixement accelerat de la població, l'increment de la productivitat i la riquesa, l'expansió del comerç i unes relacions més complexes entre els estats veïns. Especialment urgent va ser la necessitat de trobar formes de mobilitzar amb eficàcia els recursos per a la guerra –activitat més seriosa que el saqueig de l'època anterior–; l'augment de població va portar a l'escassetat de terres i a la lluita entre les ciutats pel territori.

El naixement de la *polis* no va estar exempt de tensions socials en un món tradicionalment governat per una societat aristocràtica que controlava la terra i els seus mecanismes de poder, sobretot els consells. Si bé les assemblees de ciutadans incloïen tota la població de la *polis*, els consells (poder legislatiu) i les magistratures (poder executiu) restaven en mans dels oligarques. A finals del segle VII i inicis del VI, una sèrie de legisladors en diferents *poleis* codificaren les lleis de la comunitat (Licurg, Dracó) i les presentaren davant dels déus (l'oracle de Delfos) per a la seva confirmació.

En aquest moment s'assenten les bases de les estructures governamentals: el càrrec de *basileus* suprem va ser abolit o el seu poder es va reduir. L'excepció la constitueix Esparta, on més temps es va mantenir el sistema de cabdillatge, amb dos *basileis* de caràcter hereditari i vitalici que regnaven alhora. Les funcions governamentals exercides pel *basileus* ara es van repartir entre diversos magistrats no hereditaris, subdividint les esferes de poder: administratiu, militar, religiós i judicial. També va augmentar la importància del consell d'ancians aristocràtic (veritable centre de poder i on es redactaven les lleis).

Les primeres ciutats gregues mostren un patró de creixement lent i dispers, fins a l'època clàssica hi ha pocs edificis públics. Les ciutats eren centres polítics, religiosos i socials, però no necessàriament el principal centre de residència de la població.

En definitiva, els nous assentaments a partir dels quals la ciutat grega es va desenvolupar reflecteixen les noves i canviants condicions del món postmicènic. La urbanització grega es va desenvolupar responnent a aquests canvis polítics, socials i econòmics. La millora econòmica del segle VIII fou un important estímul, així com el moviment colonitzador. L'establiment de colònies arreu va implicar la creació de noves ciutats que havien de ser definides i delimitades amb la distribució de la terra agrícola pels individuals i per la comunitat. Aquest fet va donar un nou impuls al pla regular i al procés d'urbanització en general. Les tiranies dels segles VII i VI també van estimular el procés d'urbanització amb les seves actives polítiques constructives, especialment edificant temples i sistemes de subministrament d'aigua; les raons van ser la competició entre tirans, el desig d'impressionar els ciutadans i d'emfatitzar la benevolència dels seus règims. Cal afegir, en darrer terme, el determinant paper que van tenir les ciutats gregues ubicades a la costa occidental de l'Àsia Menor en el procés de desenvolupament de l'urbanisme; va ser en aquesta zona on es van detectar els primers passos cap al pla regular amb carrers paral·lels.

4.2.2. La ciutat en l'època clàssica

La ciutat estat, amb el seu centre urbà i el territori del voltant, va ser la forma política dominant durant el període clàssic, però no a la totalitat del territori grec: les *poleis* estaven confinades majoritàriament a les àrees del centre i sud, les illes de l'Egeu i a les de la costa de l'Àsia Menor. A altres parts de la península hi havia altres formes de govern; grans territoris, com la zona dels Balcans, no estaven urbanitzats, la majoria de la població vivia en petits vilatges disseminats per la regió. Aquesta altra forma de vida se la coneix com *éthnos**, és a dir, poblacions que malgrat no tenir una unificació política formal posseeixen una consciència de constituir un poble que ocupa un territori concret, un lligam cultural, unes institucions per prendre decisions i actuar conjuntament (sobretot per defensar-se) i la cohesió militar.

Cal distingir clarament entre el desenvolupament de la *polis* com a institució política i social i el desenvolupament del seu centre urbà (*asty*), tot i que els seus trets bàsics ja estaven definits en el període clàssic es van anar desenvolupant al llarg del temps.

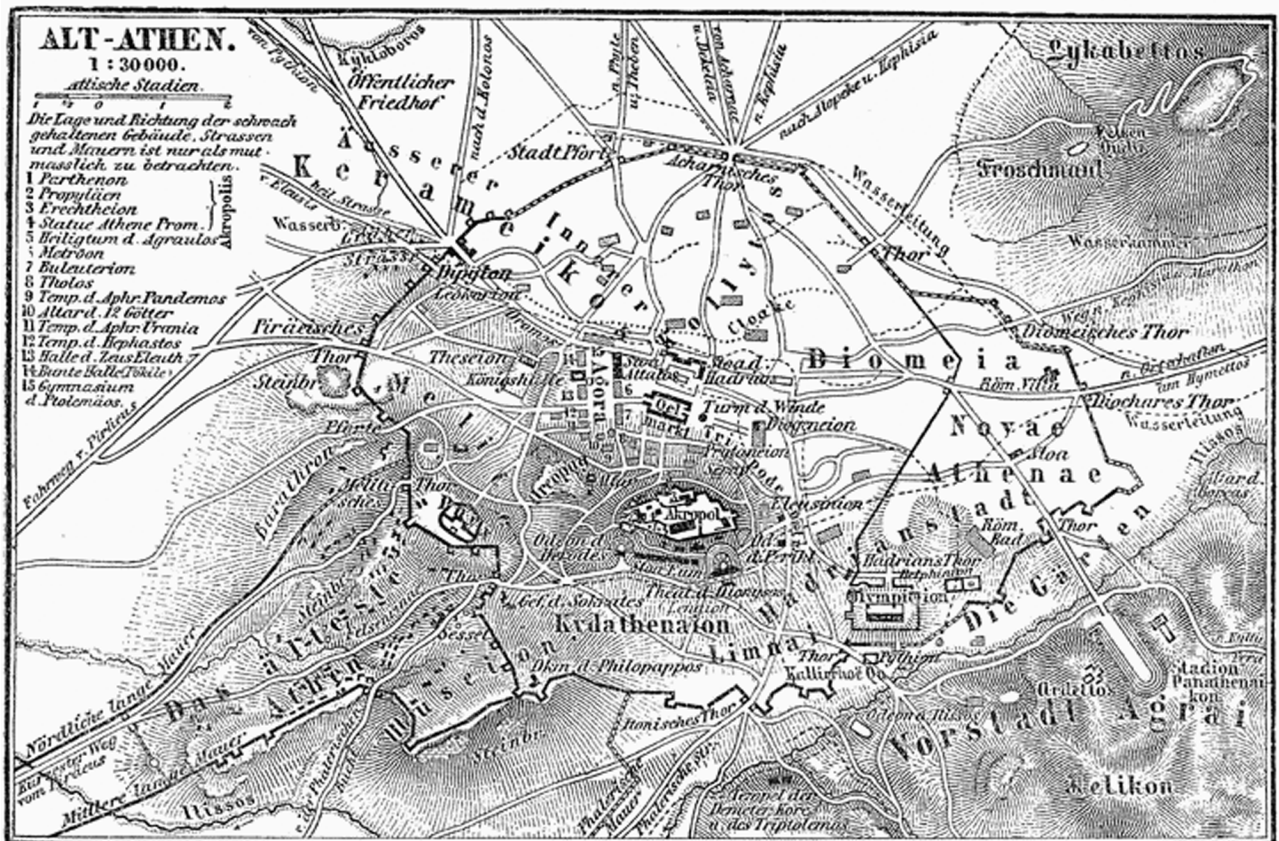
El desenvolupament del centre urbà va consistir en l'aplicació d'un pla reticular essencialment funcional. L'ús de la unitat *insula*, més que el sistema de carrers per governar el pla, i el seu subseqüent desenvolupament, va ser el que va donar sentit d'unitat i cohesió als diferents elements de la ciutat. L'experimentació en l'escena paisatgística, és a dir, l'explotació del terreny

amb finalitats estètiques, va ser una altra de les característiques del període clàssic. Període en què es va introduir una legislació per a la planificació urbana.

Durant els segles v i iv es va produir una gran expansió de la vida urbana i va augmentar el nombre de ciutats organitzades de manera regular, adaptant-se a les diferents situacions. Un element democràtic en la planificació és observable en la disposició de les cases dins de les *insulae*; inicialment, la trama de cases era de la mateixa mida i estaven disposades en dues línies paral·leles, de tal manera que cada casa s'encarava al carrer. Els principals trets de la *polis* es van establir fermament; amb la difusió de les defenses urbanes, l'acròpolis va esdevenir el centre del culte; l'àgora va esdevenir la part més important de la ciutat, atraient edificis públics, zones residencials i activitats comercials al seu voltant. La xarxa de camins també es va desenvolupar a mida que la ciutat creixia.

Atenes

Vegem ara un exemple de ciutat grega, no la més representativa de totes les característiques que acabem de descriure però, sí, sense dubte, una de les més preeminents: **Atenes**. Atenes va ser una ciutat de contrastos; temples i edificis públics de l'època clàssica i hel·lenística es van encabir en un pla urbà que s'havia anat desenvolupant durant segles i que va continuar fent-ho. De tal manera, una barreja d'edificis públics, cases privades, temples i recintes sagrats, entremesclats amb estrets carrerons, trames sense desenvolupar i espais oberts, edificis públics menors i santuaris es trobaven per tota la ciutat, encara que la major concentració es trobava al voltant de l'acròpolis i a prop de l'àgora. Especial menció requereix el majestuós programa edilici de Pèricles al segle v a l'acròpolis. Destruïda durant les Guerres Mèdiques, la reconstrucció va consistir en l'erecció del temple d'Atenas (*Pàrtenos*), el Partenó que corona l'acròpolis; l'Erectèon, temple dedicat a Atena, Posidó i al llegendari rei d'Atenes Erecteu, el temple d'Atenea Nike, la gegantina estàtua de bronze d'Atenea Pròmacos: «La guerrera que combat en primera línia», i les portes d'entrada (*propileus*). Altres santuaris i el gran però incomplet temple al Zeus Olímpic estaven ubicats prop del rieró Ilisso. Al barri SO de la ciutat, al llarg de la baixa pendent N de l'Areòpag i en la vall que discorre entre l'Areòpag i el Pnyx, es trobaven els districtes residencials, els establiments industrials, els edificis públics menors i els santuaris. A l'igual que els tirans d'altres ciutats, els Pisistràtides a Atenes prengueren un especial interès en la provisió d'aigua millorant el subministrament a l'àgora amb la construcció d'un aqüeducte i una font.

Mapa de l'antiga Atenes. Font: Wikimedia Commons

4.3. La ciutat hel·lenística

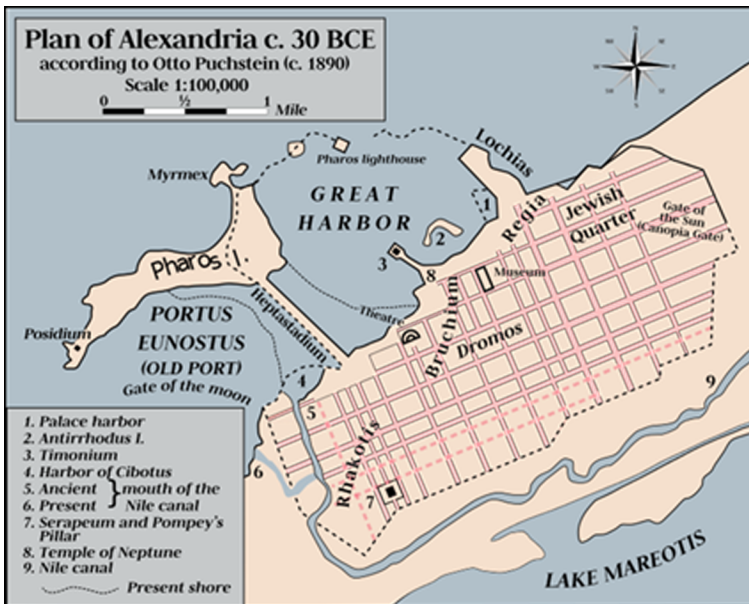
La figura d'Alexandre va transformar el món grec, i una de les característiques del seu regnat va ser la seva prolífica fundació de ciutats. Alexandre va entendre els avantatges polítics, militars i econòmics de la ciutat per tal de controlar i explotar el seu vast imperi; sense oblidar la faceta propagandística d'enaltiment del seu poder, tal com feren abans que ell els Pisistràtides i Pèricles a Atenes, com acabem de veure. Moltes de les ciutats que va fundar porten el seu nom; va seguir el model grec, però aquestes ciutats es van veure influenciades per les tradicions locals dels diferents territoris on van ser instal·lades.

La primera i sense dubte la més important va ser la d'**Alexandria**, a Egipte, fundada el 331. El seu pla va ser concebut i executat per Dinòcrates. Tot i que s'emmarca en el pla tradicional clàssic, incorpora les novetats del món hel·lenístic, com la monumentalitat i la grandiositat de la seva construcció emfatitzant el caràcter cosmopolita de la ciutat. Segons la descripció del geògraf Estrabó, la ciutat tenia un pla regular amb una graella de carrers rectangulars governats per un eix central; dins de la trama se situaven els edificis públics, els palaus, els parcs, etc. Els palaus i els edificis cívics de la ciutat estaven connectats entre si, i els altres edificis al voltant del principal port. La ciutat incloïa nombrosos edificis públics, entre els quals destaquem: un grandios museu, la biblioteca, el recinte sagrat anomenat *Sema* on hi havia el sepulcre d'Alexandre, un teatre, un gimnàs, corts de justícia i temples com el del déu Pan, que dominava la ciutat. La ciutat estava dividida en cinc districtes: els

districtes Alfa i Beta eren els de la reialesa (feien 1/3 de la ciutat). El districte Gamma era el barri indígena, el Delta el barri jueu i l'Ípsilon el barri grec. I el famós far a l'illa de Faros.

Mapa del Baix Egipte (ca. 3150-30) Font: *Wikimedia Commons*

Planta de la ciutat d'Alexandria ca. 30. Font: *Wikimedia Commons*

Els trets principals que defineixen la ciutat d'Alexandria, que acabem de veure, poden ser extrapolables per descriure la majoria de les ciutats hel·lenístiques. En primer terme, la disposició dels edificis en complexos interconnectats, tret que formarà part dels centres urbans hel·lenístics i romans de l'est. La ciutat és vista com un mitjà propagandístic i de control; no només es fundaren noves ciutats, sinó que també es modificaren algunes ja existents. Un altre aspecte és la monumentalitat en la construcció i en el disseny, tant de la ciutat com

dels seus edificis, combinant elements com la simetria i amb la tendència a un eix central dominant per crear una composició escènica. Les ciutats també reflectiran les necessitats militars i estratègiques de l'època amb la construcció de grans muralles, i la regularitat del pla urbà segueix el model del campament militar. Els mercats en edificis monumentals esdevingueren una característica comuna de les ciutats hel·lenístiques, exhibint la importància econòmica que tenia la fundació d'aquelles ciutats.

En definitiva, els monarques hel·lenístics engrandiren la típica ciutat grega – amb monuments i complexos d'edificis a gran escala– i transformaren el paisatge urbà amb la combinació de localitzacions espectaculars i l'adaptació a les condicions físiques i dels materials constructius disponibles. Els monarques hel·lenístics esdevingueren grans benefactors de les ciutats gràcies als seus recursos econòmics i a la seva voluntat política. Les ciutats van proveir educació, serveis mèdics, subministrament d'aigua i instal·lacions de drenatge que milloraren la qualitat de vida dels ciutadans arreu del món hel·lenístic.

4.4. La *civitas* romana

Sota el patrocini dels reis hel·lenístics i dels seus successors romans, les ciutats van adquirir grans edificis públics, impressionants serveis cívics i cases suntuoses. L'escriptor i viatger grec Pausànies (s. II dC) exposa el contrast entre l'antic concepte grec de *polis* com una comunitat i la importància que els romans donaren als elements que proporcionaven benestar als ciutadans.

Cal, a més, destacar el gran desenvolupament arquitectònic dut a terme pels enginyers romans, tant en l'aplicació de noves tècniques constructives (diversos tipus d'aparells) com en l'ús de nous materials (el ciment, el travertí, etc.)

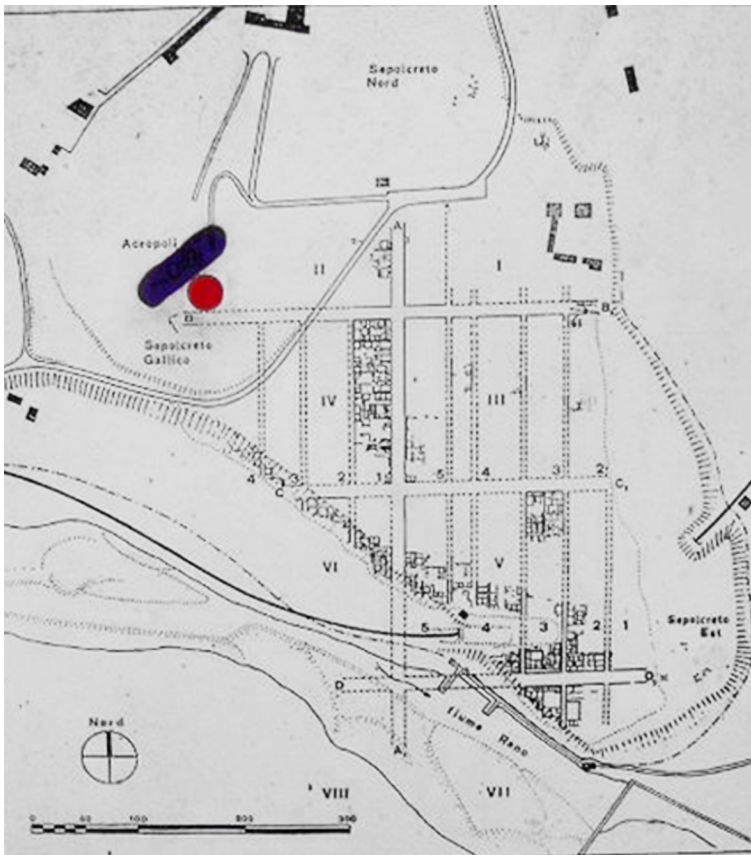
4.4.1. La qüestió dels orígens de la ciutat romana

La qüestió dels orígens de la planificació urbana a Itàlia i la possible contribució etrusca resulta controvertida per la manca de dades concloents que aporten les excavacions dutes a terme a assentaments etruscos. La tradició literària posterior va emfatitzar la influència etrusca en el desenvolupament del ritual de fundació de la ciutat romana. L'augment de l'evidència de la planificació de les primeres ciutats gregues a Itàlia, juntament amb l'escassetat d'evidències de plans regulars en assentaments etruscos, semblen indicar la importància dels grecs en la transmissió del pla urbanístic a les poblacions locals italianes.

Tot i així, els etruscos van tenir un paper important en la urbanització del N i el centre d'Itàlia i en la difusió de la planificació urbana, indubtablement inspirats pel contacte amb els grecs. Però no van ser simples imitadors, les seves ciutats exhibeixen originalitats i a més van destacar en l'enginyeria hidràulica. La combinació dels èxits dels grecs i dels etruscos són la base de la planificació romana.

Marzabotto

Un exemple paradigmàtic de ciutat etrusca és **Marzabotto**, *ca.* final del segle VI. La planta de la ciutat presenta un pla regular format per tres amples avingudes E-O, un eix central N-S, i en paral·lel a aquest se situen una sèrie d'estrets carrers; les *insulae* resultants formen els característics rectangles grecs. La xarxa viària no va ser imposada arbitràriament: les *insulae* varien en amplada d'acord amb la naturalesa del terreny. Un aspecte important del pla urbanístic és l'èmfasi en la intersecció dels dos eixos centrals de la zona residencial, importància confirmada pel descobriment sota del carrer de *cippus** de pedra inscrits amb dues línies creuades corresponents a la direcció dels dos carrers. Altres *cippi* sense inscripcions també marquen les unions d'altres interseccions de camins. Al turó del NO se situava la ciutadella, les construccions –una sèrie de temples i altars– estaven alienades en la mateixa direcció que la ciutat baixa. Alguns dels carrers estaven pavimentats i els principals posseïen voreres per als vianants. Un altre tret remarcable d'aquesta ciutat és que disposava d'un sistema de drenatge complet, de pous que proveïen d'aigua per a les cases i les restes d'un aqüeducte indiquen que es distribuïa aigua a les instal·lacions industrials ubicades als afores.

Planta de l'assentament etrusc de Marzabotto. Font: *Wikimedia Commons*

De fet, la planificació urbanística romana s'inicia amb la conquesta d'Itàlia. Principalment per raons militars i estratègiques, es van establir colònies, primer, al Laci i a la Itàlia central per protegir el seu territori i, subsegüentment, al llarg de la península per assegurar els territoris conquerits i com a base per a posteriors expansions. Sovint, les colònies s'ubicaren al llarg d'un camí que actuava com a artèria principal de la ciutat per tal d'explotar i controlar el sistema de camins militars que els romans desenvoluparen al llarg d'Itàlia.

On existia una població, les colònies es van afegir a la població nadiua i la reformaren. Aquestes renovacions no eren només un intent de romanitzar les ciutats locals, sinó que mostraven les necessitats romanes. On no hi havia tradició local, els romans utilitzaren el pla regular. El fòrum d'una colònia romana normalment se situava al centre de la ciutat, on els principals carrers es cre-

uaven. Els romans desenvoluparen un tipus de disseny específic adaptat a les seves necessitats; així, el pla urbà colonial per a les ciutats italianes, finalment, es va aplicar a tot l'Imperi. El sistema de carrers posava molt d'èmfasi en la intersecció de dos camins principals que conduïen des de les portes de la ciutat fins al centre, on s'ubicava el fòrum: els anomenats *decumanus maximus** i *cardo maximus*.* El perímetre acostumava a ser quadrat o oblong i les *insulae* residencials eren similarment quadrades o oblongues més que rectangulars. La influència dels campaments militars en la planificació romana és evident: la defensa es coordinava per un sistema de carrers, i les portes de la ciutat es van limitar a una per cada costat per reduir el nombre de punts febles.

Les colònies romanes tenien principalment una funció militar, però també, agrícola i comercial. Després de la conquesta, una part del territori del voltant era d'ús públic i la resta era distribuïda entre els nous colons. Sovint l'àrea d'una colònia era petita, els habitants vivien i treballaven en granges i vilatges al llarg del territori. De tal manera, la ciutat funcionava com el centre administratiu, social i religiós de tot el territori del seu voltant. I, en conseqüència, basíliques, *fora*, banys, temples, amfiteatres i circs esdevingueren elements típics del paisatge urbà al llarg del món romà. Aquests edificis, incorporats al pla urbà, esdevingueren estandarditzats i adaptats a les dimensions de les *insulae*; els més grans o els afegits amb posterioritat s'anaren col·locant als afores de la ciutat.

La provisió d'aigua i el clavegueram foren aspectes als quals els romans donaren gran importància i dedicaren grans esforços. Els romans van excel·lir en el camp de la enginyeria hidràulica, basant-se en els coneixements dels etruscos. Un complet sistema de drenatge dels carrers va ser un aspecte integral de la planificació de les colònies, amb cisternes públiques complementades amb els pous com a fonts d'aigua. Subsegüentment, es van anar construint aqüeductes per portar aigua a les ciutats i distribuir-la a fonts i cubetes als carrers per a un ús públic.

A partir del la primera meitat del segle II, els contactes amb el món hel·lenístic influenciaren Roma: als edificis públics i privats se'ls van aplicar els conceptes hel·lenístics de monumentalitat i grandiositat. El desenvolupament sistemàtic de diversos santuaris implicant la construcció de rampes, escales, terrasses, pòrtics i altres edificis és també una clara influència hel·lenística en l'arquitectura romana.

Mapa que mostra l'expansió romana per la península Itàlica. Font: *Wikimedia Commons*

4.4.2. La ciutat romana d'època imperial

La combinació d'adaptabilitat i disposició estandarditzada són les bases de la urbanització de l'Imperi de Roma. En el seu moment de màxima esplendor, l'Imperi romà abraçà tota la conca mediterrània, gran part del N i del centre d'Europa, incloent-hi la Gran Bretanya a l'O i fins l'Eufrates a l'est. Aquest vast territori comprenia una gran varietat de pobles i cultures, de tradicions i creences, fet que Roma va haver d'encarar per tal de governar aquesta vasta àrea, mantenir la pau i garantir la seguretat. Per tal d'aconseguir aquests objectius, el govern central va delegar enormement en la ciutat.

Mapa de la xarxa viària de l'Imperi romà, ca. 117 dC. Font: Wikimedia Commons

Les ciutats eren el principal nivell d'administració de l'Imperi, sobre les quals el govern central designava una gran càrrega de responsabilitat, tant en afers locals com en certs aspectes imperials. Els romans creien que la ciutat era la institució més adequada per mantenir la pau i promoure la civilització romana, per això van encoratjar el creixement de ciutats al llarg de les províncies de l'Imperi. Especialment durant la *pax romana*, amb l'exèrcit romà protegint les fronteres, la defensa va deixar de ser un element primordial en la fundació inicial d'una nova ciutat. En conseqüència, excepte en les àrees de frontera, les muralles deixaren de ser necessàries i esdevingueren una marca de privilegi i ostentació, només podien ser aixecades amb el permís directe de l'emperador. Les ciutats també es van aprofitar de les noves i grans oportunitats econòmiques que va dur la *pax romana*, es van cercar localitzacions més accessibles i es va explotar la complexa xarxa fluvial europea.

Com ja hem apuntat, malgrat l'aplicació de patrons uniformes, cada ciutat es va adaptar a les circumstàncies locals i va ser el resultat dels seus factors geogràfics i històrics. A les províncies occidentals, Roma va ser la impulsora de la urbanització de gran part d'Europa, va construir ciutats en llocs on no existien.

Pompeia

Un exemple paradigmàtic i únic el constitueix la ciutat de **Pompeia**. Preservada per l'erupció del Vesuvi el 79 dC, exemplifica la interacció d'idees i mètodes grecs, etruscs i posteriorment romans. El centre original osc ocupa només l'angle SO de la ciutat posterior; era un nucli petit, basat en la intersecció de dos camins, però sense formar angles rectes ni cap planificació, atès que els edificis no estaven disposats en relació amb els

Bibliografia recomanada

Beard, Mary (2008). *Pompeii, The Life of a Roman Town*. London: Profile Books Ltd.

carrers. Durant el segle v, el vilatge original es va estendre: dos carrers paral·lels E-O (la Via dell'Abbondanza i la Via di Nola) i una artèria N-S, no exactament perpendicular als altres dos (Via di Stabia), foren la base del nou pla. A mesura que la ciutat es desenvolupava s'hi van anar afegint edificis públics, concentrats en tres àrees. El fòrum, situat en l'originària ciutat osca, va funcionar com a centre polític, religiós, legal i econòmic de la ciutat; contenia la basílica, els temples i un mercat de menjar. El teatre, un odèon amb teulat i altres temples es van col·locar a les rodalies de l'anomenat fòrum triangular, al S de la ciutat. Mentre que a l'angle SE hi havia una palestra d'estil grec amb una piscina d'època d'August i l'amfiteatre més antic del món romà. També hi havia tres banys públics. Una característica notable de Pompeia són els carrers pavimentats amb voreres alçades per als vianants i un complet sistema de desguassos subterranis. Pel que fa a l'aigua, la ciutat comptava amb fonts subterrànies i cisternes, fins a la construcció de l'aqüeducte.

Mapa de Pompeia. Font: Wikimedia Commons

A l'E i al S de l'Imperi la situació era ben diferent, ja existia una llarga tradició urbana. En aquest cas es van aplicar els conceptes de monumentalitat, composició arquitectònica i simetria, així com les noves tècniques i materials constructius, alhora que es van combinar elements locals. De tal manera, arcs monumentals, *propylaea* i carrers amb columnates es van difondre per les províncies orientals. A mode d'exemple podem citar la ciutat de Leptis Magna, localitzada en un bon port natural a la costa tripolítana; fundació fenícia del segle VI, va ser el lloc d'origen de l'emperador Septimi Sever.

Tal com acabem de veure, els resultats de la urbanització romana foren desiguals a la meitat est i oest de l'Imperi, però arreu Roma va reeixir en portar la vida urbana a les províncies, com s'aprecia en el nombrós nombre de ciutats fundades i, fins i tot, en la continuació de la seva existència quan l'Imperi va col·lapsar.

L'emergència del cristianisme va comportar grans canvis: la vida secular va esdevenir menys important que la futura, les reunions a les esglésies van reemplaçar les trobades de masses característiques de la vida comunal pagana, fins al punt que aquests esdeveniments van anar desapareixent. Les primeres esglésies es construïren prop de la gent, en les àrees residencials.

Abreviatures

ca. *circa*

D dinastia

E est

ha hectàrea/es

m metres

N nord

NO nord-oest

O oest

S sud

SE sud-est

SO sud-oest

Glossari

acròpolis Part alta de la ciutat, ciutadella; en el cas d'Atenes era el centre religiós de la ciutat.

àgora Plaça pública en les ciutats gregues. Originàriament era el lloc on es reunia l'assemblea dels ciutadans i on es feia el mercat.

arx Mot que designava en llatí la ciutadella, és a dir, la part alta d'una ciutat.

basílica En època romana era un gran espai cobert destinat a funcions judicials, polítiques i econòmiques. A l'interior, l'espai estava dividit en tres naus.

caldeus Poble d'organització tribal que ocupava els aiguamolls dels cursos baixos del Tigris i de l'Eufrates. A finals del segle VII van aconseguir el tron de Babilònia i heretaren les tradicions urbanes existents al S mesopotàmic.

cardo maximus Carrer principal que travessa una ciutat romana i que es creua al centre amb el *decumanus maximus* al fòrum.

cippus Petita columna o pedra quadrangular que acostuma a estar inscrita amb un text.

cúria En època romana designava l'edifici del fòrum que acollia les reunions de les assemblees cíviques del senat i també religioses.

damnatio memoriae Pràctica que consistia a esborrar les inscripcions i tota petjada deixada per una determinada dinastia o personatge per tal d'esborrar la seva memòria.

decumanus maximus Carrer principal que travessa una ciutat romana i que es creua al centre amb el *cardo maximus* al fòrum.

dēmos Terme que fa referència tant al territori com a la gent que hi viu.

éthnos (pl. *éthnē*, 'tribu', 'nació', 'poble') terme que designa un grup de població amb una identitat i un territori comuns però que no estan units políticament, sinó que mantenen la seva autonomia. Les formes més pures d'*éthnos* es trobaren al N del Peloponès.

fòrum És l'equivalent romà de l'àgora com a centre de la vida pública. Sota la influència grega s'hi van anar afegint pòrtics i es va tendir a un pla rectangular. La diferència amb l'àgora grega rau essencialment en el fet que mentre que aquesta és un espai obert, el fòrum es va anar tancant amb botigues, oficines i pòrtics.

medes Poble de pastors procedents del centre del Zagros. Durant el segle VIII fortificaran ciutats en llocs estratègics. Els coneixem per fonts externes: assíries i gregues (Heròdot).

oikos Unitat familiar, tant la propietat com la família, incloent-hi servents i esclaus; constitueix la unitat socioeconòmica bàsica de la societat grega.

pax romana Amb aquest nom es coneix el període que abraça els dos primers segles de l'era cristiana, quan l'Imperi romà va gaudir d'un període de pau, seguretat i prosperitat sense precedents. Aquest fet va tenir importants repercussions en el desenvolupament de la vida urbana.

pedra de Palerm Pedra de basalt gravada per les dues cares amb la llista dels reis des de la I Dinastia (Aha) fins Neferirkare (3r rei de la V Dinastia). Datada ca. 2400, té aquest nom perquè es conserva al Museu Arqueològic Regional de Palerm. Es remunta als orígens mitològics, quan Horus va donar el tron a un rei humà. En el registre superior apareixen escrits els anys a partir d'algun esdeveniment important. En el registre inferior s'anota l'alçada del Nil.

polis Terme que designa la ciutat estat grega d'època clàssica. La *polis* comprèn generalment una ciutat (*asty*) i el seu territori (*chora*).

sinecisme *Syn-oikismós*, 'cohabitació', 'el fet de tenir els *oikos* junts'. Es tracta del procés d'unificació política pel qual diverses comunitats accepten tenir un únic centre polític.

stoa Pòrtics de columnes coberts que flanquegen l'espai de l'àgora i que tenen diverses funcionalitats: botigues, taules de banquers, de llibreters, de mercaders, escoles, etc.

ziggurat Torres esglaonades, de planta generalment quadrangular, amb els angles orientats als punts cardinals, erigides en nom d'una divinitat. El mot ziggurat deriva del verb accadi *zaqārum*, que vol dir 'destacar', 'sobreeixir'.

Bibliografia

- Bard, Kathryn A.** (2008). *An introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Beard, Mary** (2008). *Pompeii, The Life of a Roman Town*. London: Profile Books.
- Butterlin, Pascal** (2003). *Le temps Proto-urbains a Mésopotamie: contacts et acculturation à l'époque d'Uruk au Moyen-Orient*. Paris: CNRS.
- Boardman, John** (1999). *Los Griegos en ultramar: comercio y expansión colonial antes de la era clásica*. Madrid: Alianza.
- Kemp, Barry** (1992). *El Antiguo Egipto. Anatomía de una civilización*. Barcelona: Crítica.
- Lippolis, Carlo (ed.)** (2007). *Ninive: il palazzo senza eguali di Sennacherib*. Milà: Cinisello Balsamo: Silvana.
- Liverani, Mario** (2006). *Uruk. La primera ciudad*. Barcelona: Bellaterra.
- Margueron, Jean-Claude** (1996). *Los Mesopotámicos*. Madrid: Cátedra.
- Margueron, Jean-Claude** (2013). *Cités invisibles: la naissance de l'urbanisme au Proche-Orient ancien: approche archéologique*. Paris: Geuthner.
- Murray, Oswin; Price, Simon (eds.)** (1990). *The Greek City. From Homer to Alexander*. Oxford: Clarendon Press.
- Oates, Joan & David** (2001). *Nimrud: an Assyrian imperial city revealed*. London: British School of Archaeology in Iraq.
- Oates, Joan** (1986). *Babylon*. London: Thames and Hudson.
- Owens, E. J.** (1991). *The City in the Greek and Roman world*. London & New York: Routledge.
- Shaw, Ian (ed.)** (2007). *Historia del Antiguo Egipto*. Madrid: La Esfera de los Libros.

